

**Emil Filla en het Amsterdamse
Duitstalige politiek-satirische weekblad
Michel im Sumpf (1917-18)**

Emil Filla and the Amsterdam German written
political-satirical weekly
Michel im Sumpf (1917-18)

Emil Filla a Amsterdamský německy psaný
politicko-satirický týdeník *Michel im Sumpf*
(1917-18)

Diplomová práce

Nizozemská filologie

Bc. Pavlína Kovářová

Vedoucí práce:

prof. dr. Hubert van den Berg

Verklaring

Ik verklaar dat ik mijn masterscriptie zelfstandig geschreven heb onder de begeleiding van prof. dr. Hubert van den Berg. Ik heb alle gebruikte vakliteratuur en internetbronnen in de literatuurlijst vermeld.

Prohlášení

Prohlašuji, že jsem svoji diplomovou práci vypracovala samostatně pod odborným dohledem vedoucího diplomové práce pana prof. dr. Huberta van den Berga. Veškerou zde použitou literaturu a ostatní internetové zdroje, které jsem použila, jsem uvedla v seznamu.

V Olomouci dne 2022

Bc. Pavlína Kovářová

Dankbetuiging

Ik wil graag van harte mijn dank betuigen aan mijn begeleider, prof. dr. Hubert van den Berg, voor zijn waardevolle adviezen, opmerkingen en geduld die mij hebben geholpen bij het schrijven van mijn scriptie. Verder wil ik mijn familie en vrienden bedanken voor hun hulp en ondersteuning tijdens mijn studie. Graag wil ik bij deze gelegenheid ook mijn dank betuigen aan het Stadsarchief Amsterdam, het Internationaal Instituut voor Sociaal Geschiedenis in Amsterdam, het Bundesarchiv in Berlijn en het Vojenské technické muzeum Lešany van het Vojenský historický ústav in Praag voor de beschikbaarstelling van de archiefstukken die essentieel waren voor dit onderzoek.

Inhoudsopgave

0. Inleiding	5
Hoofdstuk 1. Emil Filla en Nederland	7
1.1. Een kort bezoek (1906)	7
1.2. Een lang verblijf (1914-1920)	11
1.3. Contacten in Nederlandse moderne kunstkringen	12
1.4. Emil en Hana Filla en de Tsjechische maffia in Nederland	19
1.4.1. Koerierswerk	21
1.4.2. Een Nederlandse bondgenoot: Jacob-Baart de la Faille	23
Hoofdstuk 2. <i>Michel im Sumpf</i>	26
2.1 Hugo Delmes en het ontstaan van <i>Michel im Sumpf</i>	28
2.2 De naam	32
2.3 Inhoud van het tijdschrift	33
2.4 Druk en distributie	34
2.5 Emil Filla's karikaturen in <i>Michel im Sumpf</i>	34
2.6 Karikaturen van Emil Filla in <i>De Toekomst. Orgaan der Landelijke Federatie van Revolutionaire Socialisten in Nederland</i>	47
Hoofdstuk 3. Affaires rond <i>Michel im Sumpf</i>	51
3.1 Arrestatie van de redactie en huiszoeking bij Filla	51
3.2 De ontvoering van Carl Minster	53
3.3 Strijd tegen Duitse verklikkers	58
3.4 Hugo Delmes' vrijlating en zijn ervaringen in het interneringskamp in Bergen	64
3.5 <i>Michel im Sumpf</i> in een nieuw jasje	67
3.6 Na <i>Michel im Sumpf</i> en het einde van de Eerste Wereldoorlog	70
4. Tot slot	73
5. Bijlage	76
Gedrukte en internetbronnen	100
Resumé v češtině	112
English abstract	113
Anotace	114

0. Inleiding

Het onderwerp van deze scriptie is het Duitstalige tijdschrift *Michel im Sumpf* (Michel in het moeras) dat tijdens de Eerste Wereldoorlog in de jaren 1917-18 werd uitgegeven door Emil Filla en Hugo Delmes in Amsterdam. Bijzondere aandacht hebben hierbij de karikaturen met een anti-oorlogsthematiek die Filla speciaal voor dit tijdschrift maakte. Emil Filla was een Tsjechisch kunstenaar en schrijver, geboren in Chropyně in 1882 (Poche 1975: 116) en een van de belangrijkste Tsjechische moderne kunstenaars in de vroege twintigste eeuw. In Nederland was hij bovendien betrokken bij de Tsjechische onafhankelijkheidsbeweging, de zogeheten Tsjechische ‘maffia’, die onder leiding van Tomáš Garrigue Masaryk en Edvard Beneš alles in het werk stelde om van Tsjechië weer een zelfstandig land te maken. Daarnaast was Emil Filla betrokken bij de uitgave van *Michel im Sumpf*. Over zijn rol bij de uitgave van dit blad is tot nog toe weinig onderzoek gedaan. Een grondige studie van *Michel im Sumpf* ontbreekt tot op heden. Hier wil ik met deze scriptie een bijdrage leveren op grond van archiefonderzoek in Nederland en Tsjechië, waarbij ik nieuwe documenten en nieuw materiaal heb gevonden dat tot nog toe in de literatuur over Filla en *Michel im Sumpf* nog niet gebruikt werd. Die literatuur is vooral gebaseerd op het boek *Hlídka české mafie v Holandsku* (1934) van Emil Filla en Jan Hajšman, waarin Filla zijn herinneringen aan zijn verblijf in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog beschrijft en ook over *Michel im Sumpf* spreekt. Aanvullende informatie leveren vooral de monografie *Emil Filla* van Vojtěch Lahoda (2007) en het boek *Z holandských zápisníků* (Filla/Winter 2007), waarin Tomáš Winter Filla’s notitieboeken uit de Nederlandse jaren publiceerde en de inhoud van commentaar voorzag. Meer informatie bleek te vinden in het Stadsarchief van de Gemeente Amsterdam en in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), eveneens in Amsterdam, waar de meeste nummers van *Michel im Sumpf* bewaard worden. Daarnaast kon voor deze scriptie ook gebruik gemaakt worden van enkele nummers van het blad en tekeningen van Filla, die als illustraties voor *Michel im Sumpf* dienden. Deze bevinden zich in Tsjechië in het Vojenské technické muzeum Lešany (Militair-technisch museum Lešany) van het Vojenský historický ústav (Militair-historisch instituut). Zowel in het Amsterdamse Stadsarchief als in inmiddels gedigitaliseerde Nederlandse kranten en tijdschriften in de onlinedatabase *delpher* kon daarnaast verdere documentatie rond *Michel im Sumpf* gevonden worden.

Deze scriptie bestaat uit drie delen. Het eerste hoofdstuk richt zich op Emil Filla en zijn verblijf in Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog, wat daaraan voorafging, Filla’s rol in Nederlandse kringen van moderne kunstenaars en zijn aandeel en dat van zijn vrouw Hana in de Tsjechische maffia in Nederland.

Het tweede hoofdstuk gaat over de oprichting en achtergronden van *Michel im Sumpf*, de Duitse journalist Hugo Delmes die als hoofdredacteur optrad en over de rol van Filla bij *Michel im Sumpf*, zowel als de in het tijdschrift ongenoemde uitgever van het blad als ook als bijdrager aan het tijdschrift in vorm van anonieme karikaturen. Het hoofdstuk biedt in dit verband een volledig overzicht van de karikaturen die Filla voor *Michel im Sumpf* tekende, voor zover die in bewaard gebleven exemplaren van *Michel im Sumpf*, het Vojenské technické muzeum Lešany en enkele andere Nederlandse tijdschriften te vinden waren.

In het derde en laatste hoofdstuk gaat het ten slotte over de crisis, waarin de redactie van *Michel im Sumpf* nog geen half jaar na het eerste verschijnen van het blad beland. In maart 1918 doet de Amsterdamse politie een inval bij de redactie. Er vindt een huiszoeking plaats op het woonadres van Filla, waar zich in een aparte woning de redactieburelen bevinden. Ook bij Filla thuis zoekt de Amsterdamse politie naar bewijzen dat de redactie van *Michel im Sumpf* meer was dan alleen een tijdschriftredactie en het tijdschrift eigenlijk vooral een dekmantel voor spionageactiviteiten was. Filla wordt kort aangehouden, maar vrijwel meteen weer vrijgelaten omdat er tegen hem geen bewijzen te vinden waren. Hugo Delmes en een andere medewerker van het blad, de Tsjechische mijnwerker Václav Prantl, worden in een Nederlands interneringskamp voor deserteurs bij Bergen opgesloten. Wanneer Delmes uiteindelijk in mei 1918 wordt vrijgelaten, zet hij de uitgave van *Michel im Sumpf* voort. Filla heeft zich dan al teruggetrokken uit het project, waarin het al voor de inval van de Amsterdamse politie de nodige spanningen bestonden tussen Delmes en Prantl enerzijds en Filla anderzijds, waarbij het er vooral om ging dat men elkaar niet meer echt vertrouwde. Zodoende scheidden de wegen van Filla en Delmes. Terwijl Filla zich politiek vooral op zijn werk in het kader van de Tsjechische maffia in Nederland richtte en de eerste Tsjechische gezant in Nederland na de onafhankelijk in 1918 werd, hield *Michel im Sumpf* aan het einde van de Eerste Wereldoorlog definitief op te verschijnen en keerde Delmes naar Duitsland terug, waar hij in linksradicale kringen actief was.

Hoofdstuk 1. Emil Filla en Nederland

Hoewel Emil Filla (1882 – 1953) ook sculpturen maakte en literair en politiek actief was, was hij vooral schilder. Voor dit talent is hij ook vandaag de dag het meest bekend. Terwijl hij in zijn vroege werken impressionistisch en vervolgens expressionistisch werkte, is hij vooral bekend als een prominent vertegenwoordiger van het kubisme, zowel in Tsjechië als daarbuiten.

Afb. 1: 01 Emil Filla
(Filla/Hajšman 1934: 3).

1.1 Een kort bezoek (1906)

Emil Filla studeerde aanvankelijk aan de kunstacademie AVU (Akademie výtvarných umění) in Praag maar brak zijn studie af. Hij verliet de kunstacademie omdat hij het onderwijsprogramma te conservatief vond (Z. n. 2022a). Hij besloot zelf kunst te ervaren in plaats van zijn studie aan de academie. Na het bezoek aan een tentoonstelling van Edvard Munch in Praag in de winter van 1905 (Poche 1975: 116) ging hij vol inspiratie met zijn vrienden Antonín Procházka en Friedrich Feigl in de herfst van 1906 op studiereis (Rakušanová 2004: 78-79). Samen reisden ze naar Duitsland, België, Frankrijk, Nederland en Italië bezochten musea en galerieën. Zo heeft Filla bijvoorbeeld Jan Toorop, Frans Hals en Jan van Goyen beter leren kennen en is zijn levenslange bewondering voor Rembrandt ontstaan (Kučera 2014). In Bussum mochten ze het huis van de weduwe van Theo van Gogh, Johanna, bezoeken en de grote privécollectie met werk van Vincent van Gogh zien (Rakušanová 2004: 84). Hoewel het om een unieke en indrukwekkende ervaring ging, is de naam van Van Gogh niet in zijn reisnotities te vinden (Rakušanová 2004: 78).

Met Procházka en Feigl richtte Filla de groep Osma op na terugkeer in Praag. Osma was een zelfstandige groep van acht schilders die tot de eersten in Praag behoorden, die voornamelijk moderne kunst produceerden. Ze waren sterk beïnvloed door schilders als Vincent van Gogh en Edvard Munch. De twee tentoonstellingen die Osma in 1907 en 1908 organiseerde, leverden op een paar uitzonderingen na, zoals de positieve beschouwingen van Max Brod (Brod 1907) en de bekende Tsjechische criticus František Xaver Šalda, vooral negatieve kritieken op. Moderne kunst werd in die tijd in Tsjechië nog niet echt geapprecieerd (Nešlehová 2022).

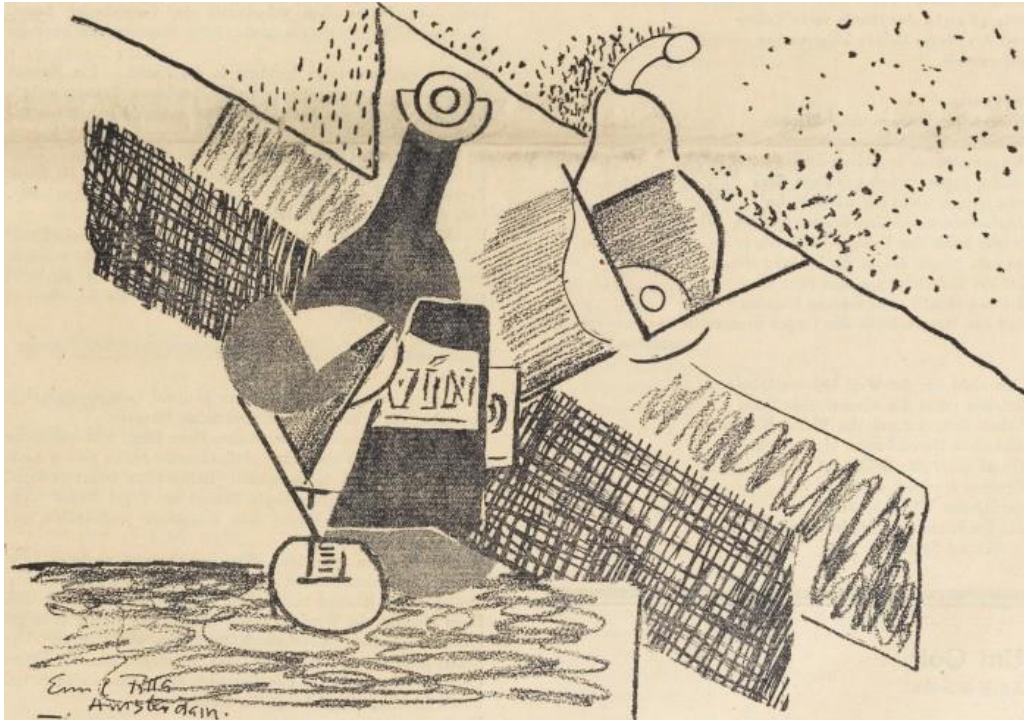
Uit deze vroege schilderperiode van Filla is zowel in enkele landschappen, zoals het schilderij *Čtenář Dostojevského* 1907 (*De Dostojevskilezer*) de invloed van Munch zeer herkenbaar (Poche 1975). Dat geldt ook voor *Červené eso* 1908 (*Rode aas*), *Hráči šachu* 1908 (*Schaakspelers*) en *Dítě u lesa* 1907 (*Een kind bij het bos*). Al deze werken kunnen als voorbeelden van expressionisme in Filla's werk worden gezien.

Afb. 1: 02 Emil Filla: *Hráči šachu* 1908 (*Schaakspelers*) (Filla 2022).

In volgende jaren staat Filla's werk in het teken van het kubisme. Picasso was voor hem hierbij een grote inspiratie. Tentoonstellingen van Filla met kubistisch werk trokken ook maar weinig bezoekers. De kritieken waren nog steeds negatief (Nešlehová 2022). De nieuwe kunst viel duidelijk niet in de smaak bij het Praagse publiek (Čapek 2018: 24-40). Ondanks de negatieve kritiek en de maatschappelijke afwijzing van de moderne kunst brak Filla door. Hij was in ieder geval een van de weinige Tsjechische kunstenaars die in de Europese avant-garde in die dagen ook internationaal naam maakte. Zijn werken hingen in galerieën naast onder meer Marc Chagall, Pablo Picasso, Max Ernst, Wassily Kandinsky en Oskar Kokoschka. Zo waren Filla's schilderijen en grafische werken ook in het Berlijnse avant-gardetijdschrift *Der Sturm* te vinden evenals in de gelijknamige galerie. Filla's eerste publicatie in *Der Sturm* was in oktober van 1913 (een houtsnede) die een kubistisch stilleven voorstelde.

Het verscheen als reclame voor een tentoonstelling van de Tsjechische groep Skupina výtvarných umělců (Groep beeldende kunstenaars) in de Sturm-galerie (Filla 1913). In februari 1914 volgde een kubistische 'Kopf' van Filla op de titelpagina van *Der Sturm* (Filla 1914a). Nogmaals stond Filla in augustus 1914 op de titelpagina van *Der Sturm* (Filla 1914b). Zijn volgende bijdrage is van juni 1918, een tekening die hij zoals de signatuur 'Emil Filla Amsterdam' aangeeft, in Amsterdam werd gemaakt: een stilleven met fruit en wijn, zoals afgeleid kan worden uit het Tsjechische opschrift 'VÍNO' op de fles (Filla 1918o).

Afb. 1: 03 Emil Filla: 'Zeichnung' 1918 (Filla 1918o).

In Praag was Filla bijzonder actief als lid van een aantal kunstenaarsgroepen en kunstverenigingen. Osmá is al genoemd. Mánes en de Skupina výtvarných umělců volgden. Filla was een van de medeoprichters van beide groepen. Mánes en Skupina výtvarných umělců hadden ook hun eigen tijdschrift waarin van Filla zowel grafisch werk als schriftelijke bijdragen verschenen. Aan beide tijdschriften, *Volné směry* (Vrije richtingen) van de kunstenaarsgroep Mánes (Filla/Winter 2007: 129) en *Umělecký měsíčník* (Kunstmaandblad) van de Skupina výtvarných umělců dat vanaf 1911 verscheen, het jaar waarin de groep werd opgericht, was Filla als redacteur verbonden. Voor *Volné směry* schreef Filla allerlei beschouwingen over kunst en cultuur. Meningsverschillen tussen de oude generatie en de avant-garde waarvan Filla een voorman was, zorgden voor conflicten en leidden er in 1911 toe dat Filla en een aantal medestanders waaronder de architect Josef Gočár en de beeldhouwer Otto Gutfreund zowel Mánes als het tijdschrift *Volné směry* de rug toekeerden (Kučera 2014).

In zijn derde notitieboek uit het jaar 1918 dat Filla tijdens zijn verblijf in Nederland schreef, staat een passage waarin hij over zijn redacteurschap in *Volné směry* schrijft en het met een serieuze verhouding tussen een heerser en een onderdaan vergelijkt, waarbij het kan lijken alsof de autoriteit werd gerespecteerd maar deze in de werkelijkheid juist ondermijnd werd (Filla/Winter 2007: 129). Veel van de oude andere redactieleden zagen het als de taak van een redacteur om zich in al zijn activiteiten en beslissingen loyaal op te stellen ten opzichte van de politieke partij of een andere belangengroep waarvoor het tijdschrift stond. Filla zag dat kritisch net als machtsmisbruik in de redacties. Hij was van mening dat heersen eigenlijk dienen zou moeten zijn (Filla/Winter 2007: 129). Wanneer Filla in 1920 uit Nederland naar Tsjechië terugkeert, zal hij opnieuw lid van Mánes worden en een van de bekendste leden zijn.

Afb. 1: 04 Titelpagina van *Der Sturm* met tekening van Emil Filla (Filla 1914b).

Na zijn eerste bezoek aan Parijs in 1906, bezocht Filla Parijs geregeld, in de vroege jaren 1910 vaak samen met zijn vrouw Hana, geboren als Johana Krejčová, zuster van de componist Iša Krejčí en dochter van František Václav Krejčí, een Tsjechische filosoof en politicus die net als Masaryk lid was van de partij *Česká strana pokroková*, ook bekend als de realisten. Hana Krejčová en Emil Filla trouwden in 1913.

In Parijs leerde hij Picasso kennen en daarmee ook het kubisme dat Filla's stijl in de volgende jaren ging bepalen. Parijs was destijds het grote cultuurcentrum van Europa. Filla en zijn vrouw besloten daarom naar Parijs te verhuizen.

1.2 Een lang verblijf (1914-1920)

In Parijs huurde Filla begin 1914 een atelierruimte, van waaruit hij ook de Franse redactie van het tijdschrift *Umělecký měsíčník* zou verzorgen. De bedoeling was dat hij met Otto Gutfreund na zes maanden zou wisselen. Dan breekt echter in augustus 1914 de Eerste Wereldoorlog uit. Omdat ze Oostenrijks staatsburgers zijn en Oostenrijk-Hongarije in oorlog is met Frankrijk, moeten Emil en Hana Filla uit Parijs weg. Met de gedachte dat de oorlog niet lang zou duren, nemen Filla en zijn vrouw de trein naar België (Filla/Hajšman 1934: 11-19).

Afb. 1: 05 Hana Fillová
(Filla/Hajšman 1934: 52).

In eerste instantie belanden ze in Brussel. Ze ontmoeten daar een aantal vrienden en kennissen uit Parijs, die op weg zijn naar de Verenigde Staten. In Brussel is de situatie buitengewoon gespannen. De Duitse troepen zijn België binnengevallen en op weg naar de hoofdstad, waar angst en paniek de ronde doen, ook voor spionnen en vijandelijke saboteurs. Dat zorgde voor veel haat en agressie tegen Duitsers en Oostenrijkers in de stad. Zo worden ook Emil en Hana Filla op straat door Belgische padvindende aangehouden en naar de politie gebracht. Daar kan Hana met haar papieren van de Karelsuniversiteit laten zien dat ze Tsjechen zijn en geen Duitstalige Oostenrijkers. Gezien de vele verhoren en arrestaties nam Filla aan dat een huiszoeking in hun hotel alleen maar een kwestie van tijd zou zijn en besloot hij om al zijn kubistische schetsen te vernietigen om te voorkomen dat ze als cryptische schetsen van een spion zouden worden verdacht (Filla/Hajšman 1934: 21-23). Na de traumatische belevenissen in Brussel besluiten ze om naar Nederland door te reizen. Onderweg wordt de trein echter bij Antwerpen gestopt en ze worden door een soldatenpatrouille uit de trein gehaald.

Het was Duitse en Oostenrijkse staatsburgers inmiddels in België verboden om zich vrij te bewegen. Na een lange en ingewikkelde procedure werden Emil en Hana Filla uiteindelijk vrijgelaten (Filla/Hajšman 1934: 22-26) en kunnen ze naar Nederland doorreizen. Ze arriveren uiteindelijk in Roosendaal, waarna ze de volgende dag naar Rotterdam gaan en nemen daar een hotelkamer aan de Schiedamsedijk, waar ze vervolgens een jaar zullen wonen. De locatie van dit hotel was zeer druk, omdat in bijna elk huis een café of hotel zat. Het nachtleven was daarom zeer actief en dat vonden ze op zich vermakelijk (Filla/Hajšman 1934: 28). Toen Emil en Hana Filla hun intrek namen aan de Schiedamsedijk dachten ze dat de oorlog snel voorbij en hun verblijf in Nederland maar van korte duur zou zijn. Al spoedig merkten ze echter dat het langer zou duren. Uiteindelijk zouden ze zes jaar in Nederland blijven. Nederland zou op schildergebied een zeer vruchtbare periode voor Filla zijn, die na de oorlog tot 1920 in Nederland als ambassadeur zou werken.

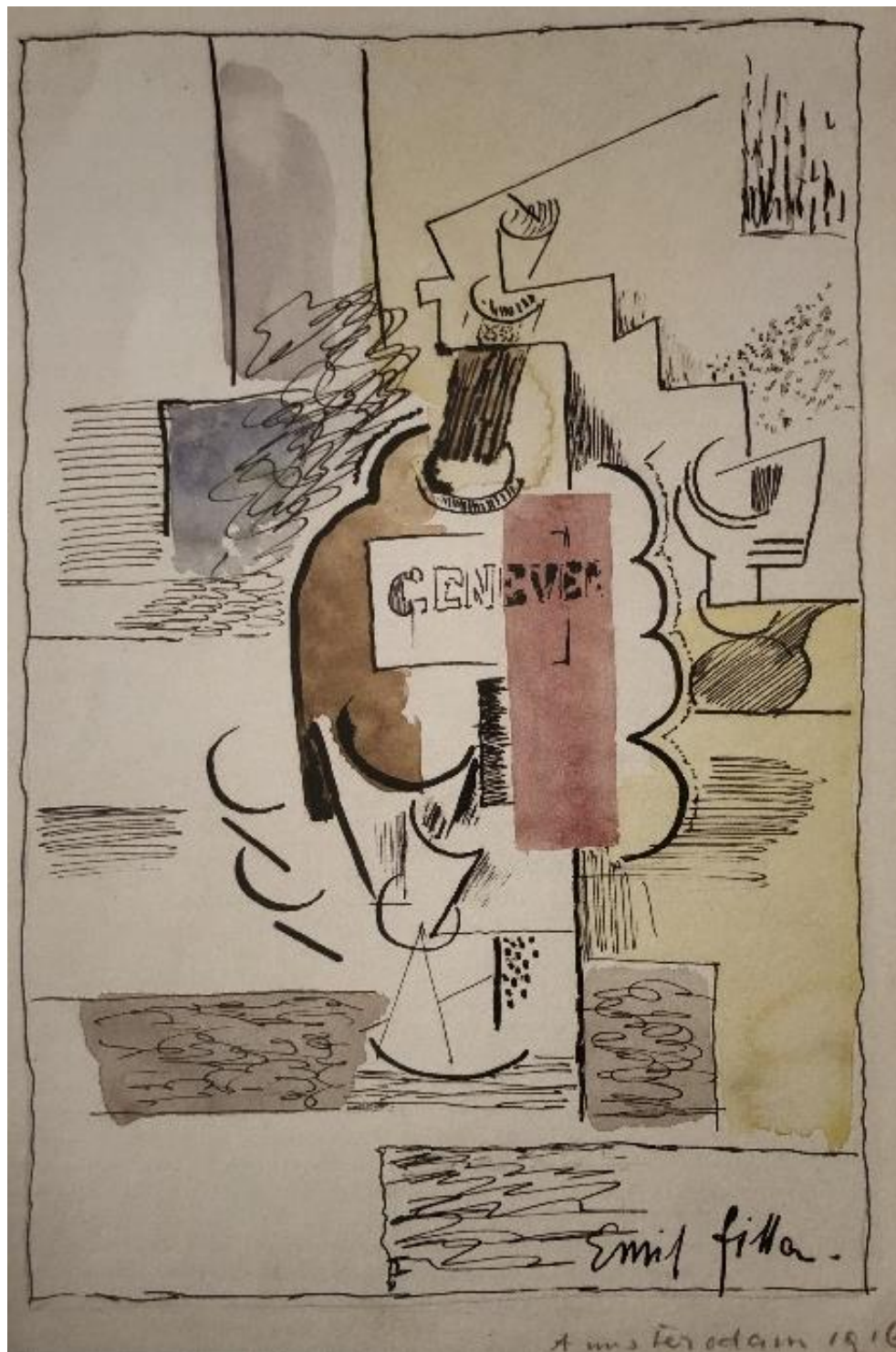
1.3 Contacten in Nederlandse moderne kunstkringen

Hoewel Nederland neutraal was, was ook hier de oorlog goed te merken. De Filla's kregen bijna geen brieven van thuis en de enige post die binnenkwam moest wegens censuur in het Duits zijn geschreven. In de zomer 1915 krijgen ze zo een bericht van Hana's vader, František Krejčí, dat hij naar Rotterdam zou komen. Hij kwam samen met zijn zoon Iša. Toen hij de weg naar de Schiedamsedijk vroeg, werd hij raar aangekeken omdat het voor 'gewone' brave burgers zoals hij eigenlijk een *no-go-zone* was. Toen hij de wijk en de bescheiden kamer van zijn dochter en haar man zag, begreep hij de toestand (Filla/Hajšman 1934: 31-33).

Omdat het cultuuraanbod in Rotterdam beperkt was, besloten de Filla's eind zomer 1915 naar Amsterdam te verhuizen (Filla/Hajšman 1934: 36). Met het idee van een beter en vooral meer productief en actief leven in hun hoofd verlieten ze de havenstad Rotterdam, die voor hen met een tamelijke duistere periode van onzekerheid verbonden was. Op hun nieuwe adres in Amsterdam, de Egelantiersgracht 7, dicht bij de Westerkerk, woonden ze op de eerste etage bij een zekere Montie en zijn vrouw in. Hun Hongaarse vriend en schilder Béla Czóbel die samen met hen voor de oorlog gevlucht was, woonde dicht in de buurt. Zoals gepland kon Filla zich in Amsterdam weer meer op zijn schilder- en tekenwerk concentreren.

In Nederland ontstonden veel kubistische stillevens waarin allerlei Nederlandse elementen te zien zijn, zoals bijvoorbeeld een traditionele jeneverkruik *Zátiší* (Stilleven, 1916) of een fles van het jenevermerk Bols - *Zátiší Bols* 1914 (*Stilleven Bols*), Skleničky 1914 (*Glaasjes*) en *Láhev Bolsu* 1915 (*Een fles Bols*) (Lahoda 2007: 174 en 186-188). Zo staat er in enkele schilderijen ook Rotterdam geschreven, zoals in zijn *Zátiší Rotterdam* 1914-15 (*Stilleven Rotterdam*) en *Zátiší s nožem* 1914 (*Stilleven met een mes*) die beide hoogstwaarschijnlijk in Rotterdam ontstonden. Naast stillevens maakte Filla in Nederland ook collages.

Ook daarin zijn de sporen van de Nederlandse omgeving zichtbaar, zoals in het *Zátiší s tabákem* 1914 (*Stilleven met tabak*) met een pakje tabak van het Rotterdamse merk Van Nelle. Op een andere collage, die Filla in Nederland maakte en aan zijn vrouw opdroeg, zijn verwijzingen naar Amsterdam te vinden, waar ze vanaf 1915 wonen (Lahoda 2007: 200).

Afb. 1: 06 Emil Filla: *Zátiší* 1916 (*Stilleven*) uit Amsterdam (Lahoda 2007: 174).

In Amsterdam komt Filla ook spoedig in contact met moderne kunstenaars die juist doende zijn met de oprichting en opening van een eigen sociëteit, de Moderne Kunstkring. Filla als bekende Tsjechische kubist mag als gast meedoen aan de eerste groepstentoonstelling van kunstenaars die bij de Moderne Kunstkring waren aangesloten. Deze opende op 3 december 1915 in de sociëteit van de Moderne Kunstkring aan de Amsterdamse Keizersgracht (Z. n. 1915d). Over de tentoonstelling berichtte *De Nieuwe Courant* op 4 december 1915 (Z. n. 1915e):

Men meldt ons uit Amsterdam:

In het gebouw van het Genootschap aan de Keizersgracht werd hedennamiddag een nieuwe tentoonstelling geopend van werken van inzenders en van genooten. De voorzitter Conrad Kickert hield een kort openingswoord waarin hij zijn dankbaarheid uitsprak over het onverwacht succes van de eerste tentoonstelling. Niet alleen was de opkomst van het publiek boven verwachting doch ook de verkoop had veel succes. [...]

[...] Belangwekkende werken zijn ingezonden door J.H. Fekkes, Emil Filla, Kasper Niehaus, J. Raedecker en A. de Miranda. Van de genooten exposeeren Alma, Ten Holt, Kickert, Lau, Toorop en Weyand, aan wiens werk 'De Graflegging' de eereplaats is toegekend.

Op 26 december 1915 verscheen er in *De Nieuwe Courant* een recensie voor deze tentoonstelling door de schrijver en criticus Frits Lapidoth waarin hij ook Filla kort bespreekt: 'Emil Filla's werk dunkt mij gewild primitief; maar ik zal mij wel vergissen. Ge moet het zien, zooals men werk uit het Verre Oosten bekijkt, u afvragend: wat zit er achter de voorstelling?' (Lapidoth 1915).

Een jaar later is werk van Filla te zien op de tentoonstelling van een andere Amsterdamse kunstenaarsgroep, De Onafhankelijken. In december 1916 verschijnt in het tijdschrift *De Kunst* een beschouwing over deze achtste jury-vrije tentoonstelling van De Onafhankelijken. Nadat de hoofdredacteur van *De Kunst*, N.H. Wolf, de vrije filosofie van de vereniging heeft voorgesteld, richt hij zich op de afzonderlijke kunstenaars en hun werken op deze tentoonstelling en komt ook op Filla te spreken: 'Emil Filla. – Zijn werk verdient eenige aandacht; er is misschien van hem wat te verwachten. Zijn *Stilleven* (no. 103) en *Mannenkop* (no. 104) zeggen iets' (Wolf 1916:7).

In volgende jaren wordt in het tijdschrift van De Onafhankelijken, *De Wiekslag*, werk van Filla te koop aangeboden. Zo werden er in september 1917 drie schilderijen van Filla geadverteerd namelijk een *Mannenkop*, *Buste* en *Meisje* (Z. n. 1917o), in mei 1918 drie stillevens van Filla (Z. n. 1918i) net als van Filla's vriend Czobel (Z. n. 1918i). In januari 1918 verscheen in *De Wiekslag* een artikel 'De bevoegdheid der kunstcritici.' waarin ze meerdere negatieve kritieken op hun tiende tentoonstelling bekritiseerden vanwege het gebrek aan inzicht van de critici. Een van de door hen bekritiseerde kunstenaars was Emil Filla. Zo werd over hem geschreven: 'Dan komt het door die critici niet-begrepen werk aan de beurt. Uit het voorgaande op te maken, zou dan het werk van Filla – „die behalve verf nog een paar artikelen uit een galanteriewinkel heeft weten aan te brengen”

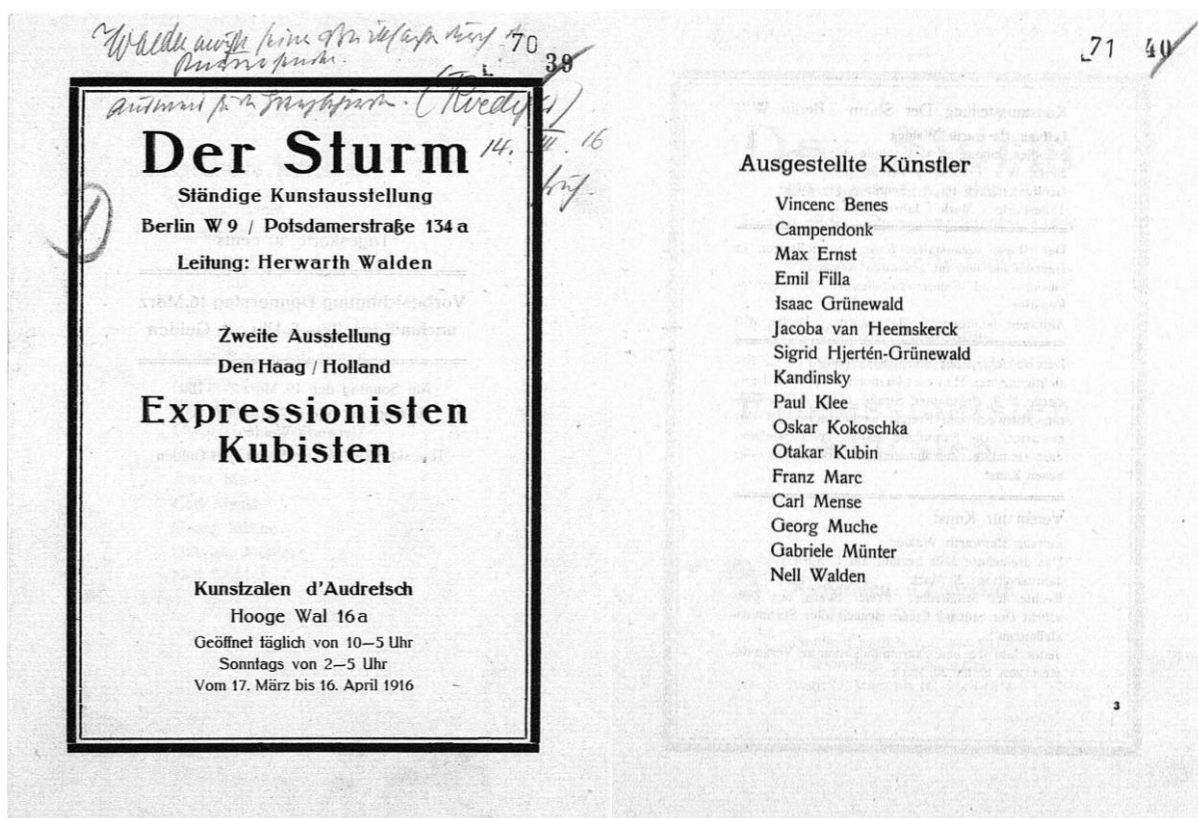
(Koning 1918). Mogelijk bedoelde de auteur Filla's collage *Čtenářka. Žena s korály* 1915 (*Lezerin. Vrouw met kralen*) waar hij echte kralen gebruikte en het schilderij aan zijn vrouw toewijdde of de collage *Zátiší se sklenicí, karafou a novinami* 1914 (*Stilleven met een glas, karaf en krant*) waarvoor Filla enkele stukje kant heeft gebruikt.

Tussen de Nederlandse tentoonstellingen van de Moderne kunstkring en de Onafhankelijken, is werk van Filla ook te zien op een Duitse tentoonstelling in de Haagse galerie d'Audretsch. In die galerie is in maart 1916 een rondreizende tentoonstelling van de Berlijnse kunsthandel Der Sturm te zien, waar ook werk van Filla en Vincenc Beneš deel van uitmaakt. Zoals eerder vermeld, was al voor de Eerste Wereldoorlog werk van Filla, Beneš en andere Skupina-kunstenaars in de Berlijnse kunsthandel te zien. Sindsdien handelde Der Sturm ook in hun werk, stelde het tentoon en verschenen reproducties in het gelijknamige tijdschrift.

De tentoonstelling van Der Sturm in Den Haag was niet alleen een tentoonstelling met moderne kunst. De tentoonstelling maakte ook onderdeel uit van de Duitse propaganda in Nederland om in de kunstwereld een positief beeld van Duitsland als een modern en liberaal te versterken. Nederland was weliswaar neutraal en niemand wilde de oorlog naar Nederland halen. Maar dat nam niet weg dat er in Nederland wel uitgesproken meningen bestonden welke partij in de oorlog de meeste sympathie en steun verdiende.

Veel Nederlandse intellectuelen en kunstenaars zagen de Duitsers als de boosdoeners en stonden achter Frankrijk. Nu was Duitse kunst in Parijs na het begin van de Eerste Wereldoorlog taboe. Kunst van Duitse kunstenaars was niet meer te zien in Parijse galerieën of musea. De tentoonstelling van Der Sturm in Den Haag moest aantonen dat Duitsland veel toleranter was en zelfs kunst van kunstenaars liet zien, waarmee Duitsland in oorlog was, zoals Wassili Kandinsky die in maart 1916 ook in Den Haag te zien was (van den Berg 2009). Daarbij was voor iedereen die het wilde weten duidelijk dat de tentoonstelling alleen mogelijk was dankzij de steun van de Duitse ambassade en de regering in Berlijn, omdat kunst niet mochten worden uitgevoerd in de oorlogsjaren en er voor Der Sturm klaarblijkelijk een uitzondering was gemaakt. Feitelijk ging de steun nog verder.

Om problemen aan de Duits-Nederlandse grens te vermijden, werden de schilderijen en grafiek via de koeriersdienst van de Duitse ambassade over de grens gebracht, mede omdat Herwarth Walden in de Eerste Wereldoorlog zijn kunstonderneming in dienst van de Duitse inlichtingendiensten had gesteld en ook in Nederland niet alleen in kunst handelde. Hij verzamelde inlichtingen voor diverse Duitse inlichtingendiensten, zowel bij het Ministerie van Buitenlandse Zaken als bij de leger- en marineleiding.

Afb. 1: 05 Catalogus van de tentoonstelling van Der Sturm in Den Haag (1916) met een lijst van de geëxposeerde kunstenaars. Exemplaar uit het archief van de propaganda-afdeling van het Duitse ministerie van buitenlandse zaken.¹

Tegelijkertijd hadden Walden en Der Sturm als ‘Nachrichtenbüro’ (inlichtingen- of nieuwsbureau) de missie om in neutrale landen, waaronder Nederland, propaganda te maken en te bevorderen voor Duitsland, niet alleen oorlogspropaganda maar ook zogeheten ‘cultuurpropaganda’ waarmee het aanzien van Duitsland verbeterd moest worden. Steun kreeg Walden hierbij van de schilder Jacoba van Heemskerck en haar vriendin Marie Tak van Poortvliet. Beide waren uitgesproken pro-Duits en anti-Frans. Ze verzamelden informatie voor Walden en Marie Tak van Poortvliet schreef regelmatig artikelen voor het door Duitsland gefinancierde propagandablad *De Toekomst. Weekblad voor Nederland* (van den Berg 2005). Ook over de tentoonstelling van Der Sturm in Den Haag schreef zij voor dit blad een lovend verslag (Tak van Poortvliet 1916).

Of Filla blij was dat zijn werk ook op de Duitse propagandatentoonstelling te zien was, is onduidelijk. Evenmin is duidelijk, of hij de Haagse tentoonstelling bezocht. Filla was anti-Oostenrijks en anti-Duits en er vermoedelijk niet gelukkig over dat zijn werk onderdeel was van een Duitse propagandamanifestatie. In ieder geval zal het Van Heemskerck en Tak van Poortvliet

¹ Bundesarchiv Berlin, Altes Reich, Auswärtiges Amt, Zentralstelle für Auslandsdienst, inventarisnummer R901-72398, blad 70-71.

in de loop van 1916-17 duidelijk zijn geworden dat Filla Duitsland zeer kritisch zag. Dit weerspiegelt zich in hun oordeel over Filla in hun correspondentie met Walden. Eerst is Van Heemskerck bijzonder lovend over Filla. Op 31 januari 1915 schrijft Van Heemskerck aan Herwarth Walden een brief waarin ze zeer complimenteuz over Filla's werk is en schrijft dat Tak van Poortvliet haar kunstverzameling met enkele schilderijen van Filla wil uitbreiden. 'Wenn Sie in Holland kommen', zo schrijft Van Heemskerck aan Walden, 'dann sehen Sie auch die Sammlung von Frl Tak an, sie will später auch bei Ihnen neue Kunst kaufen, die Filla ist ein Ihrer beste Gemälde' (van Heemskerck 2021).

De waardering voor Filla's werk verandert echter in de volgende jaren. In oktober 1917 moet Van Heemskerck van Filla niets meer hebben. Dat uitte ze duidelijk in een brief aan Herwarth Walden uit die maand (cit in: de Ruiter e.a. 2005: 135-136):

Gistermiddag kwam hier en is mij toen naar het atelier doorgestuurd de Heer Citroen die zei dat hij een baan had in de boekhandel van 'Der Sturm' en vanwege dienstplicht een paar weken geleden hier naar toe kwam. Hij heeft een jaar uitstel gekregen en zal niet naar Duitsland teruggaan. Hij zei: weet u dat Filla in Amsterdam woont? Hij is in geldnood en nu heb ik enige werken van hem meegenomen. Hij toonde *zeer slechte* Filla's. Toen vroeg ik hem waarom [hij] Filla's spullen niet aan *Der Sturm* stuurt, aangezien hij in Duitsland toch 'Sturm-Künstler' is en de Heer Walden toch de enige in de hele wereld is die voor ons moderne kunstenaars alles kan doen. Wat zegt de vent: ik kom vragen of u wellicht een tentoonstelling voor hem kunt organiseren; ik zal u dan alles bezorgen. En dan het mooiste: kan ik hier voor u een expositie inrichten?

Ik heb het kleine individu aangekeken en zei: ik ben en blijf 'Sturm-Künstler' en de Heer Walden is zo vriendelijk heel schitterend de zakelijke kant ervan te doen en dat zal nooit iemand anders doen. Ik heb hem gezegd onmiddellijk aan jou over Filla te schrijven. En zei hem ook: ik schrijf de Heer Walden vanavond dat u hier was. Ik geloof niet dat hij dat verwacht had. Schrijf me alsjeblieft wat dat voor een geschiedenis is. Ik kreeg het idee: Herwarth Walden heeft de kerel gestuurd en nu wil hij hier in Holland beginnen met het organiseren van tentoonstellingen van 'Sturm-Künstler', zo mogelijk achter jouw rug om. Wat denk jij? Schrijf hem er niets over. Ik geloof dat het beter is als we hem niet tegen ons hebben 'al is het niet erg belangrijk). Hij weet nu precies wat ik over zo iets denk. Toen zei ik ook: als *Der Sturm* het nodig acht, dan zorgt men zelf voor exposities hier. Ik geloof dat Filla jou opzettelijk niet heeft geschreven. Hij was al hier bij gelegenheid van de 'Sturm'-tentoonstelling en wist het niet (een leugen), Wij hebben toen samen in de Moderne kunstkring te Amsterdam 3 schilderijen van hem gezien.

De Nederlandse kunstenaar Paul Citroen, die in Berlijn was opgegroeid, was in 1917 naar Amsterdam verhuisd. In de jaren ervoor werkte hij bij Der Sturm in Berlijn. In Nederland probeerde hij met kunsthandel geld te verdienen, deels met werk dat zich bij Der Sturm bevond. Bij het werk van Filla dat hij Jacoba van Heemskerck probeerde te verkopen, ging het vermoedelijk om nieuw werk dat Filla in Nederland had gemaakt. Citroen en Filla kenden elkaar uit het Amsterdamse kunstenaarscircuit.

Daar leerde Filla ook Erich Wichmann en Theo van Doesburg kennen, die in maart 1916 de kunstenaarsgroep De Anderen oprichtten, waarvan in mei 1916 in dezelfde galerie in Den Haag, waar twee maanden eerder *Der Sturm* exposeerde, de eerste en enige tentoonstelling plaatsvond. In 1916 begint Theo van Doesburg ook plannen te maken voor een tijdschrift, *De Stijl* en sprak klaarblijkelijk ook Filla erop aan, of hij geen medewerker wilde worden. Filla leerde Van Doesburg al vroeger in Amsterdam kennen, nog voordat hij uit Rotterdam naar de hoofdstad verhuisde (Filla/Hajšman 1934: 35-36). Op 11 juli 1917, drie maanden voordat het eerste nummer van *De Stijl* verscheen, kwamen zowel het *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* als ook de Haagse krant *Het Vaderland* (Z. n. 1917h) met een korte *teaser* voor dit nieuw maandblad waarin ook Filla als ‘medewerker’ wordt vermeld (Z. n. 1917g):

Kunst en Wetenschap. De Stijl.

Naar wij vernemen, zal het nieuw op te richten maandschrift: De Stijl, waarvan binnenkort het eerste nummer zal verschijnen, uitsluitend gewijd zijn aan de meest moderne kunstkringen. Behalve de reeds in ons avondblad van j.l. Vrijdag genoemden, zullen nog medewerken: Picasso, Severini, Archipenko, Vilmos Huszar, J.J.P. Oud, Jan Wils, Erich Wichman, Antony Kok, van Hengelaar, Dop Bles en Emil Filla.

Hajšman en Filla beweren in 1934 dat Filla ook inderdaad aan het eerste nummer van *De Stijl* mee had gewerkt (Filla/Hajšman 1934: 36). Gelet op het feit dat zijn naam in het eerste nummer van het tijdschrift niet voorkomt en ook niet in het impressum staat vermeldt (Van Doesburg e.a. 1917), concluderen Jiří Zemánek (1993: 78-90) en Vojtěch Lahoda (2007: 211) dat Filla klaarblijkelijk geen medewerker van *De Stijl* was.

Naast Emil Filla noemt de aankondiging van *De Stijl* nog een andere kunstenaar als medewerker, die vervolgens in het eerste nummer van het tijdschrift eveneens niet voorkomt: Erich Wichman. Wichman was een lid van De Onafhankelijken en hij nam ook deel aan de Erste Deutsche Herbstsalon, een expositie van *Der Sturm* in Berlijn in 1913 (Renders/Van Faassen 2017: 123). Toen Wichman in 1915 met Van Doesburg in contact kwam, deelden ze samen de wens een tijdschrift op te richten (Renders/van Faassen 2017: 122). Ze probeerden vervolgens bij meerdere welgefortuneerde kunstliefhebbers geld te krijgen voor hun project, onder meer van Anton Krölller en Marie Tak van Poortvliet, echter zonder succes (Renders/van Faassen 2017: 123-125). In 1916 komt het vlak voor het verschijnen van *De Stijl* tot een conflict tussen Wichman en Van Doesburg en eindigt hun samenwerking. Zo ontbrak ook Wichman uiteindelijk in het eerste nummer van *De Stijl*. Aangezien Filla in Amsterdam tot de kring van De Onafhankelijken behoorde, waarin Wichman een belangrijke rol speelde, kan dit mogelijk verklaren waarom ook Filla uiteindelijk geen medewerker van *De Stijl* werd.

1.4 Emil en Hana Filla en de Tsjechische maffia in Nederland

Wat er in ondertussen in Tsjechië gebeurde, volgden de Filla's vooral in de krant. Zo lazen ze op 27 november 1915 in de avondeditie van *De Telegraaf* 'Het manifest der Tschechen' van Masaryk en andere Tsjechische nationalistenvan die naar onafhankelijkheid streefden (Z. n. 1915). Dat was voor Filla cruciale informatie die zijn vermoeden deed bevestigen dat er nog steeds een actieve Tsjechische onafhankelijkheidsbeweging was. Toen hij de namen las die onder de tekst stonden, zag hij geen mensen die in Nederland actief waren. Filla schreef daarom op 9 december 1915 een briefkaart aan Masaryk, die destijds in Londen verbleef, met een kort bericht in het Frans dat hij het Tsjechische Manifest volledig steunde (VÚA 2021a). Tot Filla's verrassing antwoordde Masaryk meteen. Kort en krachtig begroette hij Filla's aanbod om in Nederland actief te worden en kondigde hij een bezoek van een 'gezamenlijke vriend' aan, waarmee hij de politicus Edvard Beneš bedoelde (Filla/Hajšman 1934: 36-37). Zo belandde Filla bij de Tsjechische maffia die de onafhankelijkheidsstrijd in Nederland coördineerde.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was deze Tsjechische maffia een geheime revolutionaire organisatie rond Masaryk en Beneš die voor het ontstaan van een zelfstandig Tsjechoslowakije streed. De leden van de maffia waren uitgesproken anti-Oostenrijks. Ze steunden de acties en beslissingen van Masaryk die in het buitenland zat. Hoewel ze zich maffia noemden en genoemd werden, had de Tsjechische maffia weinig te maken met de bekende Siciliaanse mafia. De naam maffia voor kringen rond Masaryk was al in de negentiende eeuw ontstaan tijdens hevige geschillen over de oorsprong van twee manuscripten die uit de middeleeuwen zouden stammen.

Masaryk was er toen van overtuigd dat de manuscripten een vervalsing waren. Hij publiceerde in zijn tijdschrift *Athenaeum* een artikel waarin hij zich sceptisch toonde, een opvatting die ook een aantal andere intellectuelen deelde. Op zijn artikel volgde een reactie van de journalist Julius Grégr die Masaryk en zijn kring een 'literaire maffia' noemde (Paulová 1937: 7).

Tijdens de Eerste Wereldoorlog werd de naam niet gebruikt en komt pas later weer in zwang maar met een vergelijkbare betekenis: maffia stond voor de vrienden en collega's van Masaryk die tijdens de oorlog grotendeels vanuit buitenland de Tsjechische onafhankelijkheidsbeweging organiseerden. Het aantal mensen dat zich een lid van de maffia mocht noemen, was ongeveer tweehonderd (Hálek 2017: 27-28). De meesten waren Tsjechische politici of mensen met maatschappelijke status die vaak ook financieel goed gesitueerd waren. In de maffia speelden onderling politieke geschillen een ondergeschikte rol. Het gemeenschappelijk streven was onafhankelijkheid van Oostenrijk. Ook na de oorlog speelde de maffia een belangrijke maatschappelijke rol omdat de organisatie een zeker moreel krediet had en een gerespecteerde institutie was geworden. Als begin van de maffia zoals zich die in 1914 formeerde, gelden afspraken die Masaryk nog in Praag maakte voordat hij naar Londen en daarna naar Amerika reisde. Vervolgens instrueerde hij Beneš een geheim comité uit politici met een groot bereik zowel in Tsjechië als in het buitenland te vormen om zowel op de hoogte te blijven als de politiek in Wenen te kunnen beïnvloeden (Hálek 2017: 34).

Nadat Filla Masaryk had geschreven en deze hem bezoek had aangekondigd, kwam Beneš naar het appartement van Filla's aan de Egelantiergracht op de eerste kerstdag van 1915. Filla opende de deur samen met zijn vrouw. Toen Beneš hem in het Duits vroeg, of er een meneer Filla woonde, antwoordde Filla sceptisch met 'nein!' en draaide zich om, terwijl hij tegen Hana zei: 'Dat is hem niet.' Beneš hoorde dit en sprak Filla met een 'javoň' tegen. Daarna stelden ze vast dat ze elkaar konden vertrouwen. Ze wisten van elkaar uit Tsjechië nog voor de oorlog, maar hadden elkaar nooit persoonlijk ontmoet. Nadat ze kennis hadden gemaakt werd er veel gediscussieerd over de oorlog en het belang van de maffia, over de situatie in Europa en thuis in Tsjechië waarover Filla en Hana weinig wisten. Beneš meldde hen dat hij spoedig iemand nodig had die voor de maffia berichten naar Praag zou doorsluizen, omdat de tot dan gebruikte route via Zwitserland niet meer werkte (Filla/Hajšman 1934: 39). Behalve Filla meldde zich in Nederland niemand anders, zodat hij de enige verbinding tussen de maffia in Nederland en Tsjechië werd. Voor dit doel kreeg hij vervolgens van Beneš een vals paspoort op de naam Leblanc, die Beneš tot die tijd zelf had gebruikt. Die naam moest Filla voor correspondentie en zijn werk met buitenstanders en buitenlandse diplomaten gebruiken, aldus Beneš, om veilig te kunnen communiceren en geheim te blijven (Filla/Hajšman 1934: 42).

Beneš verliet het appartement van Filla en zijn vrouw 's avonds laat. Daarna hadden de Filla's een tijdje over de hele situatie nagedacht en gediscussieerd. Ze vonden het onmogelijk een andere betrouwbare koerier naar Tsjechië te vinden, zodat Hana besloot om deze taak op zich te nemen (Filla/Hajšman 1934: 44). Twee dagen na een volgend bezoek bij Filla op 27 december 1915 schreef Beneš een bericht aan Masaryk waar hij onder andere schreef dat hij 'hun vriend in Amsterdam' had ontmoet en de situatie redelijk goed was:

Znovu potíže: generální konzul nechtěl dát visa na papír, který EB dostal v Londýně. Zde prý se při nalodění vyžaduje pas a podobný papír nestačí. S naším přítelem se setkal v Amsterdamu. Situace je celkem dobrá. Jedna zajímavost: minulý měsíc bylo v Plzni dokončeno 6 kanonů ráže 42 cm. Dva vybuchly a zranily dost lidí. 2 byly poslány 11. prosince do Zeleniki (prý proti Lovčenu) a poslední dva 16. prosince rovněž na Balkán. Není známo přesné určení: Varna nebo Soluň?

[Alweer problemen: de consul-generaal weigerde visa op papier uit te geven die E.B. in Londen ontving. Voor de inscheping is hier een paspoort nodig en soortgelijke papier is niet genoeg. Onze vriend heeft hij in Amsterdam ontmoet. De situatie is redelijk goed. Een interessant feit: vorige maand werden in Pilsen zes kanonnen van 42 cm gebouwd. Twee ervan zijn ontploft waardoor veel mensen gewond raakten. Twee kanonnen werden op 11 december naar Zelenika (vermoedelijk richting Lovćen) gestuurd en de andere twee werden op 16 december naar de Balkan gestuurd. Het is onbekend waar precies naartoe: Varna of Thessaloniki?] (VÚA 2021b)

In het Vojenský ústřední archiv in Praag, waar de correspondentie van de maffia tijdens de Eerste Wereldoorlog bewaard wordt, zijn er meerdere berichten van Leblanc te vinden die vanuit verschillende steden in verschillende jaren werden gestuurd. De naam Leblanc werd daarbij

inderdaad zowel door Beneš als Filla gebruikt; bij Filla staat er echter twee keer Leblond in plaats van Leblanc, wat de oorspronkelijke codenaam was. Bij Beneš staat Leblanc altijd correct geschreven en men kan alleen speculeren, of het bij 'Leblond' om een schrijffout ging of misschien om een andere codenaam (VÚA 2021c, 2021d). Naast 'Leblanc' gebruikte Beneš zelf nog een andere codenaam: 'Berger' (VÚA 2021e). Mogelijk is er hier een samenhang met het wachtwoord 'David Berger – Berlin – Bagdad', dat Filla van Beneš had gekregen om zich als lid van de maffia en afgezant van Beneš kenbaar te maken wanneer hij met nieuwe contacten en medewerkers voor de eerste keer in contact kwam (Filla/Hajšman 1934: 42).

1.4.1. Koerierswerk

De ochtend nadat Beneš op de Egelantiersgracht langs was gekomen ontmoetten Emil en Hana Filla en Beneš elkaar weer zoals afgesproken in het hotel waar Beneš verbleef. Toen ze Beneš hun idee vertelden dat niet Emil maar Hana als koerier zou optreden, was hij eerst tamelijk verrast. Normaliter deden vrouwen dit soort koerierswerk niet vanwege de enorme psychische belasting bij een eventuele arrestatie en de zware verhoren die dan zouden volgen. Ze wisten Beneš echter te overtuigen. Dat betekende dat ze voor Hana een paspoort en verdere reisdocumenten moesten regelen. Wanneer dat gedaan was, moesten ze erover een zekere A.J. Kasteljansky informeren die dit vervolgens aan Masaryk zou doorgeven. Kasteljansky was een Russische handelaar en financier in dienst van het Russische ministerie van buitenlandse zaken, die ook met Masaryk en Beneš in contact stond. (Filla/Hajšman 1934: 44-45). Tegelijk kregen ze de opdracht om tijdelijk ieder contact af te breken met andere Tsjechen in Nederland en tegelijk buitenlandse kranten en tijdschriften bij de Amsterdamse correspondent van *The Times* af te halen. Toen ze voor de eerste keer naar deze man gingen, werden ze op weg terug naar huis achtervolgd. Sindsdien deden Filla en Hana alsof ze apart leefden (Filla/Hajšman 1934: 46-49).

Op het Oostenrijkse consulaat in Amsterdam kreeg Hana meteen haar paspoort. Ze nam brieven van haar vader mee als een bewijs dat ze dringend naar huis moest. Op het Duitse consulaat ging het echter niet even eenvoudig en zij moest vervolgens nog een keer komen. Het Duitse consulaat in Amsterdam diende ook als centrale van de Duitse (contra)spionage. De week tussen deze twee afspraken op het Duitse consulaat werden zowel Hana als haar man overal achtervolgd. Ze deden echter, alsof ze niets meer met elkaar te maken wilden hebben. Op het Duitse consulaat klaagde Hana zodanig over haar man en het leven in armoede dat ze het benodigde visum voor Duitsland uiteindelijk kreeg (Filla/Hajšman 1934: 49). Hana moest Masaryk zo snel mogelijk informeren over het feit dat ze een paspoort had. Dat deed ze via Kasteljansky. Hij bracht vervolgens een bericht uit Rotterdam mee dat naar Praag moest. Het was een brief van Beneš uit Londen. Hana moest de brief uit haar hoofd leren. Tijdens haar verblijf in Tsjechië moest ze zich aan enkele regels houden zodat de hele actie tot een succesvol einde kon worden gebracht.

De bedoeling was dat Hana meteen na het volbrengen van haar taak, wat naar verwachting van alle betrokkenen ongeveer twee weken ging duren, weer naar Nederland zou terugkeren. Op

haar terugreis zou ze berichten uit Tsjechië naar Amsterdam overbrengen die dan vervolgens weer verder zouden worden doorgegeven aan Beneš en Masaryk (Filla/Hajšman 1934: 49-50). Voor het geval van een controle of een verhoor had Hana een verhaal dat haar reis van en naar Amsterdam moest verklaren, namelijk dat zij filosofie en kunstgeschiedenis in Amsterdam studeerde. Ze was sinds de uitbraak van de oorlog niet meer in Tsjechië geweest en had dringend geld nodig; over haar man wist ze niets (Filla/Hajšman 1934: 50).

Op 16 januari 1916 vergezelde Filla zijn vrouw naar het perron op het Amsterdamse Centraal Station, zij het apart en net alsof ze niets met elkaar te maken hadden. Plotseling zag Filla daar toen iemand van het Duitse consulaat, degene die Hana bij haar eerste bezoek aan het consulaat geen visum wilde geven. Op het allerlaatste moment sprong de man op de trein. Filla verliet het station vol twijfels, of dit wel goed zou gaan. Het leek hem, alsof ze in de val waren gelopen (Filla/Hajšman 1934: 51).

Toen Hana weg was, leefde Filla tijdens de regenachtige winter een zuinig en sober leven. Hij raakte bevriend met Kasteljansky en via Kasteljansky leerde Filla ook een zekere Spesnev kennen, die vervolgens met het oprichten van *Michel im Sumpf* zou helpen (Filla/Hajšman 1934: 53). In Filla's memoires uit 1934 heet hij alleen 'Spesnev'. Hoogstwaarschijnlijk ging het om de Russische marineattaché Alexey Alexeevich Speshnev, geboren in Stafford in 1874, die zijn opleiding als marineofficier in Sint-Petersburg aan de Eerste Cadettenschool en in Engeland aan het Royal Naval College in Dartmouth had genoten (Z. n. 2022c).

Na een lange tijd kwam er uiteindelijk via hun Hongaarse vriend Czóbel een brief van Hana binnen; direct contact was onmogelijk, om het verhaal op te houden dat ze niet meer samen waren. Haar situatie zag er niet goed uit omdat de Oostenrijkse en Duitse autoriteiten haar niet terug wilden laten gaan (VÚA 2021f). In mei 1916 krijgt Filla evenwel een brief van Masaryk waarin deze hem schreef dat Hana onderweg was en vroeg, of ze al veilig in Nederland was aangekomen. Twee dagen later kwam Hana inderdaad op de Egelantiersgracht aan (Filla/Hajšman 1934: 52-56). Toen Hana er weer was, vertelde zij haar man dat ook zij de Duitse consulaatmedewerker op het station had gezien. In de trein gebeurde echter niets bijzonders. Voordat Hana in Tsjechië aankwam, werd haar vader gewaarschuwd over het feit dat een politespion een appartement huurde tegenover hun huis in Praag. De familie was daarom op mogelijke eventualiteiten voorbereid. In Praag ging Hana als eerste naar Přemysl Šámal, een politicus en advocaat, om de inhoud van Beneš' brief door te geven. Ze deed alsof ze bij hem langskwam om een testament op te stellen om eventueel een goed alibi voor haar bezoek bij Šámal te hebben. Van hem kreeg ze vervolgens weer een bericht voor Masaryk dat vanuit Nederland door moest worden gestuurd. (Filla/Hajšman 1934: 57). Wanneer ze in Praag haar opdracht volbracht heeft en vervolgens terug naar Nederland wil, weigert het Duitse consulaat in Praag haar een visum te verstrekken. Na lange procedures in Brno en Wenen krijgt Hana uiteindelijk toch haar visum om door Duitsland naar Nederland te reizen. Omdat ze niet meer naar Praag terug kon, moest Šámal uiteindelijk nog naar Wenen om haar het bericht voor Masaryk door te geven. Nadat ze het bericht weer uit haar hoofd had geleerd, vertrok ze naar

Nederland. In Passau werd ze door de Duitse grenspolitie verhoord en onderzocht maar uiteindelijk kon ze weer verder reizen. Eenmaal in Amsterdam zette ze het bericht aan Masaryk weer op papier. Haar brief was dertien pagina's lang (Filla/Hajšman 1934: 58-60, VÚA 2021g).

1.4.2 Een Nederlandse bondgenoot: Jacob-Baart de la Faille

Eind 1915, toen ze net in Amsterdam waren, nam Filla – als gezegd – in Amsterdam deel aan de eerste tentoonstelling van de Moderne Kunstkring. Hier leerde hij leden van de vereniging Bond van neutrale landen kennen, met wie hij na Hana's terugkeer weer in contact mocht komen. Op de vernissage van de tentoonstelling op 3 december 1915 (Z. n. 1915d) kreeg Filla ook een briefje van een hem onbekende man (Filla/Hajšman 1934: 61), de Nederlandse advocaat en kunsthistoricus Jacob-Baart de la Faille (RKD 2018) die zowel interesse toonde in Filla's kunst als in de politieke situatie in Tsjechië. Behalve in kunst was De la Faille ook zeer geïnteresseerd in Slavische talen, literatuur en cultuur (RKD 2021). In het briefje dat De la Faille Filla toestak, gaf hij aan, Filla graag nog eens te willen spreken en belangstelling te hebben om enkele van zijn werken te kopen. Filla merkt later over De la Faille in zijn oorlogsherinneringen *Hlidka české maffie v Holandsku* uit 1934 op: 'Prvním Holanďanem, který projevil živý a nežištný zájem o naši věc, byl vynikající advokát Mr. Delafaille.' ['De eerste Hollander die een levendige en onbaatzuchtige interesse in onze zaak toonde, was de uitstekende advocaat Mr. Delafaille.'] (Filla/Hajšman 1934: 61).

De Bond van neutrale landen, waarvan De la Faille zowel de secretaris als penningmeester was, was een internationale organisatie die met juridische middelen tegen machtsmisbruik door de oorlogspartijen ageerde. De bond had leden en afdelingen in Argentinië, België, Brazilië, Denemarken, Nederland, Noorwegen, Peru, Spanje, de Verenigde Staten, Zweden en Zwitserland. De voorzitter van de Nederlandse afdeling van de Bond was Jan Frederik Niermeijer (Schulten/Kraaijestein 2001: 172), hoogleraar sociale en economische geografie en later rector magnificus van de Rijksuniversiteit Utrecht (Z. n. 2021b).

Hoewel Filla het in zijn memoires over de Bond al in december 1915 heeft, werd de Nederlandse afdeling van deze organisatie officieel pas op 29 juli 1916 in Amsterdam opgericht (Cf. Z. n. 1916a, 1916b), maar bestond vermoedelijk inofficieel al langer. In ieder geval verscheen al op 10 april 1916 in het dagblad *De Tijd* een artikel onder de titel 'Een Bond van neutrale landen' over de organisatie als 'een bond van personen, niet van staten; en nog wel van personen, die beginnen met partij te kiezen' (Z. n. 1916b). De functie van penningmeester oefende De la Faille ook eerder uit in een soortgelijke organisatie, Vrede door recht (Z. n. 1915a, 1915b). De Bond van neutrale landen komt ook in een brief van Filla uit 1916 voor, waarin hij aangeeft dat de Bond met de Tsjechische zaak sympathiseert (VÚA 2021h). Behalve jurist was De la Faille ook journalist en kunsthistoricus (Tromp 2010: 25-26) en werkte hij bovendien bij een veilinghuis wat vanzelfsprekend een geweldige gelegenheid was om meer inzicht op kunstgebied op te bouwen. Later in 1928 zou hij de eerste grote vierdelige oeuvercatalogus met het werk van Vincent van

Gogh samenstellen wat hem tot een van de grootste deskundigen Van Gogh maakte (Daniels/Crockett 2021).

Nadat Filla De la Faille heeft opgezocht, bleven ze met elkaar in contact en nam hij Filla vaak naar allerlei gezelschap mee. Via hem leerde Filla nieuwe mensen kennen, zowel Nederlanders als Tsjechen uit verschillende kringen, waaronder ook Tsjechische landgenoten in Nederland, die elkaar regelmatig aan het Amsterdamse Rembrandtplein zagen. Hoogstwaarschijnlijk ging het om *Československý spolek J.A. Komenský* in Amsterdam (VÚA 2021i). De leden waren deels zelfstandige ondernemers, deels werknemers van Nederlandse bedrijven en meestal redelijk goed gesitueerd. Sommigen waren uit België gevlucht om aan de Duitse bezetting te ontkomen. Hoewel ze Masaryk niet persoonlijk kenden, kenden ze wel andere Tsjechische politici zoals Karel Kramář en Václav Klofáč, twee zeer actieve politici, die voor de oorlog in de *Reichsrat* zaten, het Oostenrijkse parlement (Österreich Parlament 2021). Onder de Tsjechen van het genootschap ontdekte Filla veel enthousiasme voor de Tsjechische zaak. Onder hen distribueerde Filla het Tsjechische tijdschrift *Česká samostatnost* (Tsjechische zelfstandigheid) en de door Masaryk en andere leiders geschreven publicaties, waarvan een deel ook naar Tsjechen ging, die in de Limburgse mijnstreek bij Heerlen als mijnwerkers werkten. In Amsterdam meed Filla daarentegen een lokale Tsjechische sociaaldemocratische vereniging, omdat veel leden pro-Oostenrijkse en pro-Duitse standpunten uitdroegen (Filla/Hajšman 1934: 62).

De la Faille hielp Filla en de Tsjechische maffia meerdere keren. Zo werd de Tsjechische uitgever van het blad *Královédvorské nejnovější zprávy* (Královédvorské laatste nieuws), František Simon, tijdens de oorlog in Nederland gearresteerd op grond van een Oostenrijks opsporingsbevel. Hij had in zijn drukkerij in Tsjechië valse bankbiljetten gedrukt, was tegen de lamp gelopen en vervolgens naar Nederland gevlucht (Paulová 1937: 216). Daar was hij bij de Tsjechische vereniging in Amsterdam beland, die hem aan een baan bij de redactie van *De Telegraaf* hielp. Ondanks Filla's waarschuwing kwam Simon in contact met agenten die voor Oostenrijk werkten en vervolgens meldden dat ze Simon gevonden hadden. Kort daarna werd Simon opgepakt op verzoek van de Oostenrijkse politie met de bedoeling dat hij uitgeleverd zou worden.

Dankzij de interventie van De la Faille werd Simon echter weer vrijgelaten en mocht in Nederland blijven (Filla/Hajšman 1934: 65-69). Voor zijn inzet voor de Tsjechische zaak tijdens de Eerste Wereldoorlog zou De la Faille in 1929 met de Tsjechische Orde van de Witte Leeuw worden onderscheiden door president Masaryk (Tromp 2010: 28) en vervolgens nogmaals door president Beneš in 1937 voor zijn kritiek op de meegaande houding van Frankrijk en Groot-Brittannië rond Duitse annexatieplannen van delen van Tsjecho-Slowakije (Archiv kanceláře presidenta ČR 2021a, 2021b).

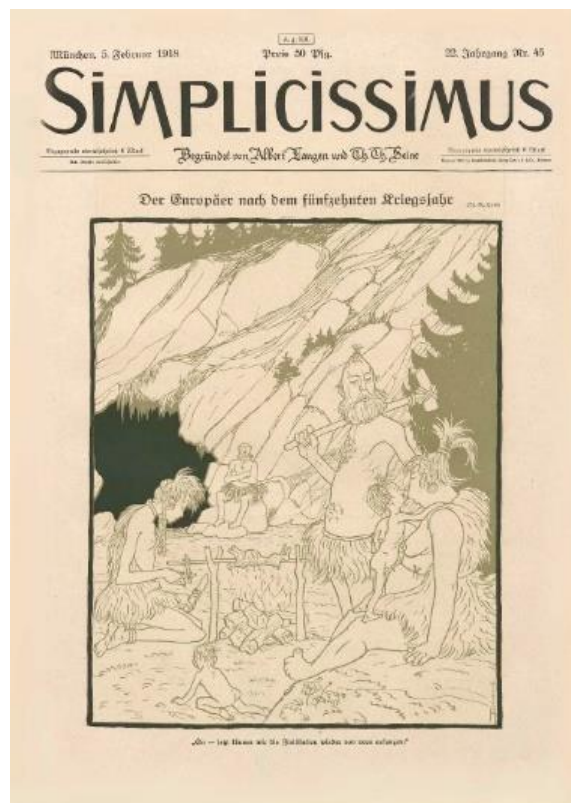
Kort na Filla's ontmoeting met De la Faille begon hij ook met de opzet van een nieuw Amsterdams tijdschrift, het Duitstalige *Michel im Sumpf* dat inhoudelijk aansloot bij zijn werk voor de maffia met een uitgesproken anti-Duitse en anti-Oostenrijkse teneur als blad dat primair gericht was op Duitse en Oostenrijkse deserteurs, die hij elke dag op straat of in de horeca tegenkwam.

Het blad had daarbij een dubbel karakter. Het wilde zowel deze deserteurs sterken in hun afkeer van de Duitse en Oostenrijkse oorlogspolitiek, als ook met hen in contact te komen om informatie over de toestand in Duitsland en vooral over de militaire situatie aan en achter het front te verzamelen, die werd doorgespeeld aan inlichtingendiensten van de Entente die tegen Duitsland en Oostenrijk streed en zo ook de onafhankelijkheid van Tsjechië dichterbij bracht.

Hoofdstuk 2. *Michel im Sumpf*

Op 20 oktober 1917 verschijnt in Amsterdam het eerste nummer van een nieuw Duitstalig tijdschrift getiteld *Michel im Sumpf. Politisch-satirische Wochenschrift*. Zoals de ondertitel aangaf, ging het om een humoristisch met een politiek karakter dat tegen de Duitse oorlogspolitiek en ideologisch verbonden was met de revolutionaire linkervleugel van de sociaaldemocratie en de dan opkomende communistische beweging maar ook met anarchistische kringen die in Nederland in de jaren 1910 zeer present waren.

Als politiek-satirisch weekblad sloot het aan bij een populair genre in de vroege twintigste eeuw: satirische tijdschriften en bijlagen van dagbladen waarin naast humoristische en polemiserende teksten ook karikaturen te vinden waren. Bekende Duitse voorbeelden waren *Simplicissimus*, *Jugend* en *Der wahre Jacob*, het bijblad van de sociaaldemocratische krant *Vorwärts*. Een bekend Nederlands voorbeeld is *De Notenkraker*, bijblad van het eveneens sociaaldemocratische dagblad *Het Volk*. In de oorlog verschenen in Duitsland ook propagandatijdschriften in dit formaat, zoals de *Kriegesflugblätter* en *Wieland*. *Michel im Sumpf* was feitelijk ook zo'n propagandablad, maar dan juist gericht tegen de Duitse oorlogspolitiek.

Afb. 2: 01 Titelpagina van *Simplicissimus* 23 (45) 1918.

In vergelijking met andere soortgelijke politiek-satirische tijdschriften was *Michel im Sumpf* zeer dun: vier bladzijden, feitelijk een dubbelgevouwen enkel dubbelzijdig bedrukt vel papier. De opmaak van de titel en voorpagina lijkt afgekeken van *Der Sturm* (zie hierboven 1.1, afb. 1:04). Dat is misschien geen toeval. Van *Der Sturm* en zijn uitgever Herwarth Walden was bekend voor wie dat wilde weten, dat hij voor de Duitse oorlogspropaganda actief was. Werk van Emil Filla, die feitelijk de uitgever van *Michel im Sumpf* was, stond eerder op het voorblad van *Der Sturm*. Ook op het titelblad van *Michel im Sumpf* stond steeds een tekening van Filla, anders dan op de voorkant van *Der Sturm* echter geen abstract-kubistisch werk, maar politieke karikaturen waarin Filla de Duitse oorlogspolitiek op de hak nam.

Afb. 2: 02 Titelpagina van *De Notenkraaker* 12 (8) 1918.

Als redactieadres en -lokaal fungeerde een woning in hetzelfde huis, waarin Filla woonde met zijn vrouw, de Egelantiersgracht 7, waar Filla de parterrewoning speciaal voor de redactie van het tijdschrift had gehuurd (Filla/Hajšman 1934: 73). Terwijl de Duitse schrijver en journalist Hugo Delmes op het titelblad als redacteur van *Michel im Sumpf* stond aangegeven, was Filla de eigenlijke uitgever met financiële steun van de Russische ambassade via de Russische marineattaché in Den Haag, Alexey Speshnev. Hoewel in Rusland de revolutie al in februari 1917 begonnen was en tsaar

Nicolaas II in maart 1917 van de troon was gestoten, bleef het Russische gezantschap in Nederland trouw aan het oude regime.

Dat zou ook zo blijven nadat op 25 oktober 1917 - kort na verschijning van het eerste nummer van *Michel im Sumpf* – de bolsjewieken de macht in Rusland overnamen. Als politiek-satirisch weekblad richtte *Michel im Sumpf* zich in het bijzonder op oorlogsdeserteurs, vooral Duitse, waarvan er velen in Nederland verbleven, om hen in hun besluit te sterken, niet meer in uniform de Duitse oorlogspolitiek te dienen. Het blad had echter ook een ander doel: met die deserteurs in contact te komen en informatie te vergaren, die aan inlichtingendiensten van de oorlogsvoerende landen van de Entente werd doorgegeven via Speshnev.

Afb. 2: 03 Titelpagina van *Wieland* 2 (11) 1917.

2.1 Hugo Delmes en het ontstaan van *Michel im Sumpf*

Emil Filla heeft *Michel im Sumpf* in de herfst van 1917 op eigen initiatief opgericht samen met de Duitse deserteur Hugo Delmes die hij in Nederland had leren kennen zoals Filla uitvoerig in zijn memoires *Hlídka české maffie v Holandsku* (1934) beschrijft.

In Nederland kon men bijna dagelijks lezen over de grote aantallen deserteurs die het land binnenkwamen en over hun afschuwelijke ervaringen aan het front. Sinds het begin van de oorlog kwamen er grote aantallen vluchtelingen, waaronder ook veel militaire deserteurs er naar Nederland. De burgervluchtelingen kwamen voornamelijk uit België. Alhoewel het land net als

Nederland neutraliteit verklaarde viel het Duitse leger het land op 4 augustus 1914 binnen. Zo waren er in oktober 1914 bijna één miljoen Belgen in Nederland (Stienen 2016: 334). Voor deze oorlogsvluchtelingen werden speciale opvangkampen opgericht bijvoorbeeld in Ede, Uden en Nunspeet. Deze waren echter alleen voor gewone burgervluchtelingen. Daarnaast waren er talloze mannen, die sinds het begin van de oorlog uit militaire dienst waren gedeserteerd en naar Nederland kwamen voor een veilig heenkomen, omdat Nederland neutraal was. Daarom werden bijvoorbeeld in België kleermakers door de Duitsers gecontroleerd voor het geval dat een deserteur nieuwe kleren liet maken om onder te duiken (Z. n. 2022b). De Duitse legerleiding controleerde ook trein- en autoverkeer in België om deserteurs op te sporen. Vanaf 1915 moest op de grens tussen België en Nederland een afsperring met dodelijk stroomdraad onder hoogspanning en zoeklichten ook 's nachts ervoor zorgen dat niet alleen smokkel, maar ook deserteurs werden tegengehouden. Voor deserteurs die het lukte om over de grens te komen, werden in Nederland interneringskampen ingericht, onder meer bij Bergen, Zeist en Soesterberg (Kuipers 1998: 4).

Gezien het feit in Nederland gedurende de Eerste Wereldoorlog duizenden Duitse deserteurs een veilig heenkomen hadden gezocht, die maar ten dele geïnterneerd waren, kon men makkelijk een deserteur in het dagelijks leven op straat of in een café tegenkomen. Op die manier had Filla kennism gemaakt met Hugo Delmes (Filla/Hajšman 1934: 70) die naast Filla een essentiële rol speelt in het tijdschrift. Ze hadden veel gemeen en konden goed met elkaar opschieten. Delmes had ervaring in het leger als luitenant die ook voor propaganda en het hoog houden van het moreel verantwoordelijk was en daarnaast als politiek journalist voor een sociaaldemocratisch blad in het Roergebied had gewerkt (Filla/Hajšman 1934: 70-71). Filla beschrijft Delmes als een goed opgeleide literaat uit een rijke familie die progressief en revolutionair ingesteld was. In het zesde nummer van *Michel im Sumpf* beschrijft (Delmes 1917a) zijn vlucht naar Nederland en hoe hij de grenzen overstak. Dat beschreef dan ook Filla in zijn oorlogsherinneringen. Hoewel Filla beweerde dat dit verhaal door veel Nederlandse kranten werd overgenomen, is daarvan vandaag de dag in de onlinedatabase *delpher* niets terug te vinden.

Nadat ze elkaar hadden leren kennen, kwam Delmes volgens Filla elke dag met interessant oorlogsnieuws dat publicatiewaardig was, de Duitse oorlogsvoering in een kritisch daglicht plaatste en zo ideale propaganda vormde voor de Entente die tegen Duitsland en Oostenrijk vocht. Filla vond het jammer dat Delmes' revolutionaire geest braak lag en begon te denken hoe hij op de beste manier gebruik kon maken van dit potentieel. Gelet op het grote aantal Duitse deserteurs kwam Filla met het idee een tijdschrift voor hen op te richten. Om Filla's eigen woorden te gebruiken: 'Ozval se ve mně starý revolucionář. [...]' – 'Een oude revolutionair liet van zich horen in mij. [...]' (Filla/Hajšman 1934: 71-72).

Hugo Delmes of eigenlijk Gustav Johannes Hugo Delmes werd op 19 maart 1892 in Berlin geboren. Met zijn vrouw, de Nederlandse Anna Katharina Velraij, die in Brunssum in Nederlands Limburg op 16 juni 1886 werd geboren, was hij kort nadat de Eerste Wereldoorlog uitbrak op 5 september 1914 in Aken getrouwd. Samen hadden ze twee kinderen: Hanz Heinz, 1913, en Maria

Lucia, 1917. Zijn zoon werd nog voor de oorlog in Berlijn geboren terwijl zijn dochter tijdens de oorlog in Brunssum werd geboren. Voordat Delmes naar Nederland vluchtte, vervulde hij gedurende twee jaar zijn militaire dienst. Voordat hij naar Nederland vluchtte bracht hij waarschijnlijk een jaar door in Stuttgart, in Nederland zat hij vervolgens vier maanden in een interneringskamp in Brunssum, direct aan de Duitse grens.

Tijdens zijn verblijf in Stuttgart schreef Delmes een bundel met oorlogsgedichten *Von draußen und daheim*, gewijd aan Karl Hans Lody, een Duitse spion in Groot-Brittannië. Lody was daar op 6 november 1914 wegens spionage geëxecuteerd. Delmes presenteert hem als een held zoals Lody ook in de Duitse pers gezien werd. In het boek staan er ook enkele pagina's over Lody geschreven door zijn zwager Richard Lucius die uit Stuttgart kwam en vermoedelijk de opdrachtgever was (Delmes 1916: 16-18). In het Amsterdamse vreemdelingenregister staat dat hij een jaar in Stuttgart door heeft gebracht en dat pas nadat hij zijn militaire dienst had vervuld (Stadsarchief 2022a). Mogelijk was Delmes door zijn bewondering voor Lody bevriend geraakt met Richard Lucius en maakte Lucius het mogelijk dat Delmes in Stuttgart kon blijven. Naast *Von draußen und daheim* is ook duidelijk dat Delmes in Stuttgart nog een reclameprospectus *Ein deutsches Fest in schwerer Zeit* schreef voor de Stuttgart-Berliner Verschicherungs-Aktiengesellschaft die vermoedelijk niet bewaard is gebleven (Delmes 1916: 99).

In het Amsterdamse vreemdelingenregister is bij Delmes aangegeven dat zijn beroep in Nederland redacteur bij *Michel im Sumpf* was. Hoewel er geen foto van Hugo Delmes bewaard is gebleven, bevat het register een korte beschrijving van zijn uiterlijke verschijning. Hij was 172 cm lang met blond haar en blauwe ogen en een brede snor. Zijn godsdienst was volgens het register rooms-katholiek. Onder de adressen waar Delmes en zijn familie woonde, zijn de Wilhelminastraat 208 en de De Clerqstraat 19 in Amsterdam aangegeven. Beide adressen werden later ook als redactieadres van *Michel im Sumpf* gebruikt. Het register vermeldt daarnaast ook eerdere adressen waar Delmes zich ophield: zijn Berlijnse adres, een adres in Aken waar hij 2 jaar woonde en na militaire dienst staat er nog een adres in Stuttgart. Bovendien wordt er nog een verblijf van vier maanden in Brunssum in een zekere 'Barrak 76' vermeld. Wat deze *barrak* was is niet duidelijk maar hoogstwaarschijnlijk was het een soort interneringskamp gezien er in het vakje 'Vertoonde legitimatiepapieren' naast zijn trouwboekje uit Aken van 5 september 1914 nog een 'Bewijs goed gedrag van Brunssum 5 juni 1917' staat.

Na zijn gesprek met Delmes over de oprichting van een gezamenlijk tijdschrift nam Filla een paar dagen bedenktijd. Vervolgens bespreekt Filla zijn idee met Václav Prantl, een Tsjechische mijnwerker uit Heerlen die Filla in een Tsjechisch genootschap in Amsterdam had leren kennen. Prantl werkte daarnaast voor de Russische marineattaché Speshnev (Filla/Hajšman 1934: 64), die Filla – zoals hierboven vermeld – ook zelf had leren kennen via een gemeenschappelijke kennis van De la Faille. Prantl ging vervolgens naar Speshnev om het idee van het tijdschrift met hem te bespreken en te kijken, of Speshnev er eventueel geld in wilde investeren. Speshnev vond het een interessant idee, ook omdat hij zich ervan bewust was dat het tijdschrift waardevolle

oorlogsinformatie kon opleveren van Duitse deserteurs die militaire geheimen zouden kunnen prijsgeven.

Voor dat doel zouden zelfs vragenlijsten worden opgesteld om deserteurs systematisch uit te horen. Gelet op Speshnevs Engelse achtergrond en studie in Dartmouth, is het waarschijnlijk dat de informatie die hij van Filla, Delmes en Prantl vervolgens zou krijgen, vermoedelijk voor de Engelse of misschien ook Franse inlichtingendienst bestemd was en niet zo zeer voor Rusland omdat vrijwel alle deserteurs in Nederland van het westelijke front kwamen.

Filla ging meteen aan de slag, echter – naar zijn eigen zeggen in zijn memoires – onder zijn eigen voorwaarden en niet gedicteerd door Speshnev (Filla/Hajšman 1934: 72). Dit betekende dat Filla zowel de hoofdredacteur, uitgever als ook de eigenaar van het tijdschrift was en hij alleen besliste over alles wat het tijdschrift betrof, in het bijzonder de richting en inhoud van de bijdragen. Met Hugo Delmes had Filla een uitgebreide werkovereenkomst opgesteld waaruit duidelijk was dat Delmes zijn werknemer was en alles zou doen naar Filla's wens en onder zijn toezicht. Ook de naam van het tijdschrift was Filla's idee. Delmes ging met al deze voorwaarden akkoord en hield zich daar in eerste instantie ook aan.

Hoewel het tijdschrift daadwerkelijk geheel van Filla was, leek het in gedrukte vorm op het eerste gezicht alsof het een één-man-tijdschrift van Delmes was. De rollen van Filla en Delmes waren aan het begin precies verdeeld en deze indruk was een van die onderlinge afspraken. Aangezien Delmes ervaring had uit het leger als onderofficier met daaruit voortvloeiende autoriteit, zou hij verantwoordelijk zijn voor de ondervragingen van deserteurs, zij het onder Filla's toezicht. Indien nodig zou Filla als schilder militaire kaarten tekenen op basis van beschrijvingen van de deserteurs. Tot Filla's taken behoorde de promotie van *Michel im Sumpf*, de communicatie met Speshnev en instructies voor Delmes. Het eerste nummer van *Michel im Sumpf* verscheen als gezegd op 20 oktober 1917 (Filla/Hajšman 1934: 73). De *Limburger Koerier* schreef nog geen week na het publiceren van het eerste nummer van *Michel im Sumpf* over het blad in een rubriek 'Onzijdig Nederland' (Z. n. 1917p):

Ook al „propaganda”!

De oorlogslectuur – ze vloeit bij stroomen, ... als elders het bloed – ze biedt weinig verkwikkelijks en veel onverkwikkelijks. Tot het onverkwikkelijkste wat ons onder de ogen kwam, mag wel gerekend worden een nieuw „Politisch-satirisch” weekblad, dat in de Duitse taal te Amsterdam verschijnt. Vlot-Duitsch van taal; blijkbaar door Duitschers geschreven, met zetfouten van Hollandsche typografen afkomstig. Onduitsch van inhoud, - deserteurs-geschimp. Teekeningen prullig. Wie er prijs op stelt te zien onder welk peil „Vaterlandslosigkeit” den mensch kan doen dalen, make kennis met „*Michel im Sumpf*”. De titel is tenminste wèlgekozen. Zelfs de anti-Duitscher, die voor een vaderland voelt – onverschillig welk – zal voor dit persproduct slechts minachting bij zich voelen opkomen.

Een mogelijke verklaring voor het feit dat voor de eerste keer juist in een Limburgse krant melding werd gemaakt van *Michel im Sumpf*, is het feit dat Prantl in Limburg als mijnwerker werkte (Filla/Hajšman 1934: 64) en het blad daar ook distribueerde.

2.2 De naam

Net als de boodschap van de karikaturen en de meeste tekstbijdragen was ook de naam van het tijdschrift satirisch en verwees naar het lot van Duitse soldaten tijdens de oorlog. Michel was een Duitse symboolfiguur ontstaan tijdens de renaissance en het humanisme, in de zestiende eeuw. Voor Michel is zijn slaapmuts typerend. De oorspronkelijke betekenis van de Michel-figuur was tamelijk pejoratief en gebaseerd op stereotypen over de Duitse plattelandsbevolking. Michel was een onhandige, schunnige en ongeschoolde boer. Hij moest een doorsnee-Duitser voorstellen, en fungeerde als een personificatie van het Duitse volk (Hobsbawm 1983: 7). In de loop van de tijd kreeg Michel een wat ander karakter. In de Duitse literatuur en folklore vervulde Michel de functie van de typische Duitser die gezellig en eerlijk was en van zijn rust hield. Bij dit zelfbeeld paste het attribuut van de slaapmuts, die Michel droeg. Vaak werd Michel getekend als een naïeve plattelandsjongen (Gerbig-Fabel 2012). Hoewel het om een Duitse symboolfiguur ging die ooit iedereen kende, is hij vandaag de dag in vergetelheid geraakt. Het beeld van Duitsland en zijn bevolking is door de jaren heen anders geworden en Michels karakter en de oorspronkelijke eigenschappen en stereotypen, waarop dat gebaseerd was, correspondeert niet meer met het beeld en zelfbeeld van de Duitsers van nu.

Michel is vergelijkbaar met de Tsjechische Vašek, die als personificatie van het Tsjechische volk fungeert. Men kent Vašek van de beroemde satirische roman *Osudy dobrého vojáka Švejka (De lotgevallen van de brave soldaat Švejk)* van Jaroslav Hašek hoewel zijn naam in de roman Josef is. Hašeks verhaal speelt tijdens de Eerste Wereldoorlog en volgt de Tsjechische soldaat Švejk op zijn weg in het leger. Zoals bij Michel is Vašeks karakter gebaseerd op stereotypen die vervolgens dankzij Švejk tamelijk enthousiast werden aangenomen door de Tsjechische lezers en tot de dag van vandaag als typisch Tsjechisch worden beschouwd. Het personage van Švejk geldt in dit opzicht in de Tsjechische maatschappij als een soort cultureel erfgoed en identificatiefiguur.

In een van de karikaturen, die Emil Filla voor *Michel im Sumpf* tekende (zie 2.5, afb. 2:15), wordt Michel niet als mens maar als een weerspannige ezel met een slaapmuts voorgesteld. De ezel wordt in de karikatuur door twee personen getrokken naar het explosieve slagveld op de achtergrond. Het zijn Paul von Hindenburg, de toenmalige Duitse legerleider en een man met een helm met veren op wiens voorhoofd ‘soci’ staat geschreven. Hindenburg kan op grond van zijn karakteristieke snor en militaire pet gemakkelijk herkend worden. De identiteit van de tweede persoon is moeilijker te bepalen. Mogelijk gaat het op grond van de om een personificatie van de Duitse sociaaldemocratische partij die de regering tijdens de oorlog ondersteunde (Hoekstra 2018), zowel de snor van deze tweede figuur als zijn hoofddekseel – een helm met witte verentooi – verwijzen tegelijkertijd naar de Duitse keizer Wilhelm II die zo’n snor had en vaker met zo’n helm

in het openbaar optrad bij militaire ceremonies. De ezels staat in ieder geval voort de Duitse soldaten die door Hindenburg en Wilhelm II naar het slagveld werden gevoerd en gedwongen werden om aan de oorlog deel te nemen. Deze karikatuur verscheen in het achttiende nummer van *Michel im Sumpf* op 16 februari 1918 onder de naam 'Eseltreiber'. De oorspronkelijke werktitel van deze karikatuur die Filla op de achterkant van de karikatuur geschreven had, is: 'Nach Paris!' (zie VHÚ: Vojenské technické muzeum Lešany, inv. nr. XXIX 2871 (0296), wat aan de leus refereert waarmee de Duitsers in augustus 1914 België en Frankrijk waren binnengevallen in de gedachte dat voor de kerst 1914 Parijs zou zijn veroverd en zij met kerst weer thuis zouden zijn en de oorlog voorbij. In oktober 1917 verwees de leus ongetwijfeld ook naar de troepenverplaatsing van het Duitse leger naar het westelijke front om eindelijk een doorbraak te forceren. Onder de karikatuur in het tijdschrift staat nog een korte vers hoogstwaarschijnlijk door Delmes (Z. n. 1918e) geschreven:

Der Esel ist störrisch
Und will nicht mehr mit.
Sie machen ihn nährisch
Mit Hieb und mit Tritt.

Von Osten nach Westen
Ohn' Rast und ohn' Rub'
Mit blut'gen Gebresten
O Mordesel Du!

2.3 Inhoud van het tijdschrift

Michel im Sumpf bestond uit vier pagina's waarvan er op de eerste en de laatste een karikatuur van Filla stond. De karikatuur was door actuele politieke en oorlogsgebeurtenissen geïnspireerd en werd vergezeld door een kort vers of een andere korte opmerking. Alle bijdragen werden in het Duits geschreven. Het hele blad was zwart-wit inclusief de karikaturen. Naast oorlogsberichten en verhalen met grapjes over de politici, staatshoofden en militaire leiders, waren er ook verzen en fictieve gesprekken tussen mensen uit het openbare leven te vinden.

Verder, zoals gewoonlijk in de gedrukte media, waren er berichten gericht aan de lezer, in het geval van *Michel im Sumpf* oproepen aan deserteurs en oproepen om het tijdschrift te abonneren met het daarvoor benodigde formulier, reacties op andere krantenartikelen en deels ook persoonlijke berichten van Hugo Delmes aan andere mensen. Hoewel nergens in het tijdschrift Filla's naam stond, is zijn invloed op enkele berichten duidelijk. Bijvoorbeeld werd in het achttiende nummer van 16 februari 1918 een artikel 'Böhmisches' gepubliceerd (Hgo. 1918). In dit artikel werd het blad van de Tsjechische verzetsleiding, die zich destijds in Parijs had gevestigd, *La Nation tchèque*, geciteerd en werden enkele verhalen over de oorlogsgebeurtenissen van Tsjechen verteld.

Naast bijdragen die Delmes met zijn volledige naam ondertekende, is duidelijk dat hij ook de auteur was van allerlei bijdragen gesignd met afkortingen zoals Hgo., Hs., D.H., DL. of H. Daarnaast waren er ook bijdragen die door een zekere ‘Spartakus’ ondertekend werden, wat naar de voorloper van de Duitse communistische partij verwijst, de Spartacusbund, die aan het eind van de oorlog samen met andere linksradicalen in Berlijn de Duitse volksrepubliek zou uitroepen en in januari 1919 voor de Spartacusopstand verantwoordelijk was die een communistische republiek naar Russisch voorbeeld nastreefde (Koops 2017). Een van de leiders van de Spartakusbund was Karl Liebknecht. Hij verschijnt meermaals in Filla’s karikaturen. Sinds het voorjaar van 1918 bevatte *Michel im Sumpf* ook fragmenten en aforismen van bekende schrijvers, historici en filosofen zoals Guy de Maupassant, Robert Buchanan, Michael Georg Conrad, David Hume, Friedrich Nietzsche, Arnold Ruge en Romain Rolland.

2.4 Druk en distributie

De distributie van het weekblad was in de handen van Duitse deserteurs die de winst van de verkoop grotendeels zelf hielden. De redactie nam hen dat echter niet kwalijk. Hun verwaarloosde uniform en uiterlijk werkte als een soort negatieve reclame die des te meer de nieuwsgierigheid voor *Michel im Sumpf* bij het publiek wekte. Inkomsten kwamen binnen via abonnementen en de losse verkoop in Amsterdamse kiosken, zoals dat op de titelpagina vermeld stond. Enkele exemplaren gingen echter ook naar Rotterdam en Den Haag (Filla/Hajšman 1934: 70-74) en – als gezegd – ook naar Limburg.

Michel im Sumpf werd gezet en gedrukt in de drukkerij en zetterij De Strijd, gevestigd aan de Amstel 85 in Amsterdam (Bos 2017). Hier verscheen ook het ‘revolutionaire socialistische volksblad’ *De Tribune*, het orgaan van de Sociaal-Democratische Partij Nederland (SDP), een voorloper van de Nederlandse communistische partij, geleid door David Wijnkoop (Z. n. 2019, Filla/Hajšman 1934: 73). Filla stelt dat hij sinds het eerste nummer van *Michel im Sumpf* tamelijk vaak in contact met Wijnkoop was. Een exemplaar van *Michel im Sumpf* is ook in Wijnkoops nalatenschap in het Internationaal Instituut voor Sociaal Geschiedenis (IISG) te vinden. Het gaat hierbij om het elfde nummer van *Michel im Sumpf* van 29 december 1917 waarin over de verdwijning van Carl Minster wordt bericht en de redactie oproept om Carl Minster weer te vinden. Van deze Carl Minster, een Duitse revolutionaire linkssocialist die naar Nederland was uitgeweken, verscheen bij De Strijd nog een ander blad voor deserteurs, *Der Kampf* (zie hieronder 3.2).

2.5 Emil Filla’s karikaturen in *Michel im Sumpf*

De meest zichtbare bijdrage van Emil Filla aan *Michel im Sumpf* bestond uit twee karikaturen die hij voor ieder nummer maakte, waarvoor hij per karikatuur steeds twintig gulden honorarium kreeg, met andere woorden voor ieder nummer van *Michel im Sumpf* veertig gulden, wat in die tijd geen slecht inkomen was (Filla/Hajšman 1934: 73). Filla signeerde de karikaturen niet. Hoewel Filla in

zijn memoires beweert dat hij bij de start van *Michel im Sumpf* één karikatuur gesigneerd had om Delmes gerust te stellen dat hij niet voor de politie of de Duitse inlichtingendienst werkte (Filla/Hajšman 1934: 76), laat zich in de bewaard gebleven nummers van *Michel im Sumpf* geen gesigeneerde karikatuur vinden.

Helaas zijn van een aantal nummers van het blad geen exemplaren bewaard gebleven of in ieder geval is hun verblijfplaats niet bekend en is zodoende ook maar een deel van de karikaturen van Filla bewaard gebleven. Mogelijk worden er nog nummers van *Michel im Sumpf* op nog onbekende vindplaatsen bewaard. In ieder geval konden in het kader van dit onderzoek nog een aantal nummers van het blad en karikaturen van Filla daarin worden herontdekt. Hieronder een overzicht van de karikaturen voor zover ze bewaard zijn gebleven en mij bekend zijn (voor een grote weergave van de karikaturen met leesbare titels en onderschriften zie 5. Bijlage):

Nummer en vindplaats	Titelpagina	Achterpagina
Nr. 1 20 oktober 1917 Vindplaats onbekend, ontbreekt		
Nr. 2 27 oktober 1917 Vindplaats onbekend, ontbreekt		
Nr. 3 3 november 1917 Vindplaats onbekend, ontbreekt		
Nr. 4 10 november 1917 Vindplaats onbekend, ontbreekt		
Nr. 5 17 november 1917 Vindplaats onbekend, ontbreekt		

Nr. 6
24 november 1917

Vindplaats
IISG Amsterdam ²

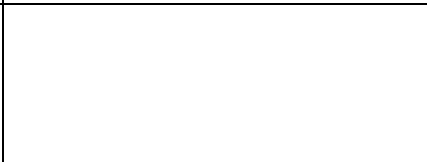
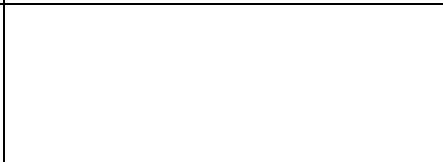
Afb. 2: 04 Emil Filla: 'Karl Liebknecht' (Filla 1917a).

Afb. 2: 05 Emil Filla: 'Vaterländischer Hilfsdienst' (Filla 1917b).

Nr. 7
1 december 1917

Vindplaats
onbekend, ontbreekt

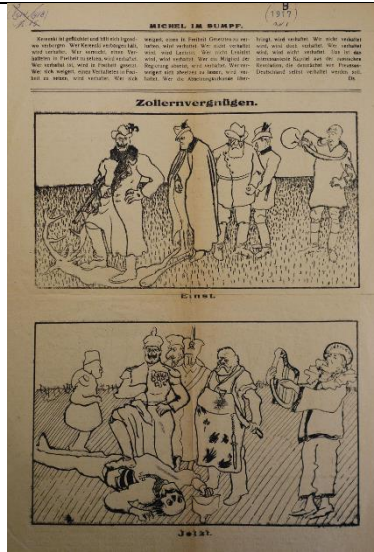

Nr. 8
8 december 1917

Vindplaats
Stadsarchief Amsterdam ³

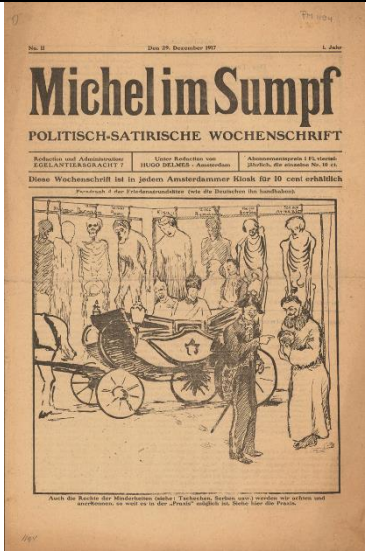
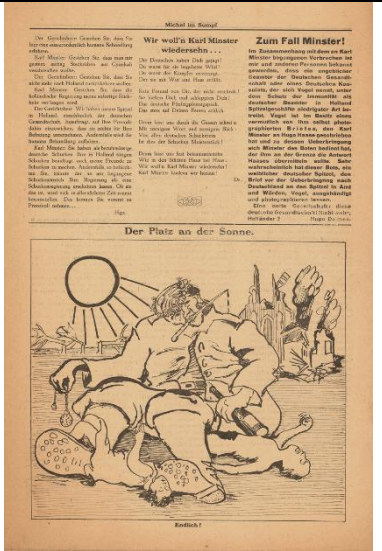
Afb. 2: 06 'Emil Filla: 'Der grosse Augenblick' (Filla 1917c).

Afb. 2: 07 Emil Filla: 'Zollernvergnügen. Einst. Jetzt?' (Filla 1917d).

² Alle exemplaren van *Michel im Sumpf* in de Perscollectie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis Amsterdam (IISG) hebben de signatuur: PM 1194.

³ Alle exemplaren van *Michel im Sumpf* in de Collectie Stadsarchief Amsterdam (bibliotheek) zijn te vinden onder toegangsnummer: 15030, inventarisnummer: 156082, *Michel im Sumpf*: politisch-satirische Wochenschrift. Amsterdam, Hugo Delmes, 1917-1918, jaargang: 1, nummer: 20, 1918.

<p>Nr. 9 8 december 1917</p> <p>Vindplaats onbekend, ontbreekt</p>		
<p>Nr. 10 15 december 1917</p> <p>Vindplaats onbekend, ontbreekt</p>		
<p>Nr. 11 29 december 1917</p> <p>Vindplaats IISG Amsterdam</p>	 <p>Afb. 2: 08 Emil Filla: 'Paragraph 4 der Friedensgrundsätze (wie die Deutschen ihn handhaben)' (Filla 1917h).</p>	 <p>Afb. 2: 09 Emil Filla: 'Der Platz an der Sonne' (Filla 1917i).</p>
<p>Nr. 12 5 januari 1918</p> <p>Vindplaats onbekend, ontbreekt</p>		
<p>Nr. 13 12 januari 1918</p> <p>Vindplaats onbekend, ontbreekt</p>		
<p>Nr. 14 19 januari 1918</p> <p>Vindplaats onbekend, ontbreekt</p>		

Nr. 15
26 januari 1918

Vindplaats
Stadsarchief Amsterdam

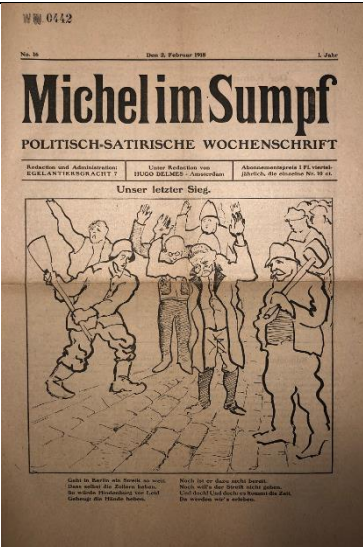
Afb. 2: 10 Emil Filla: 'Der Sprung ins Frühjahr' (Filla 1918b).

Afb. 2: 11 Emil Filla: 'Regierungssozialistische Revolution' (Filla 1918c).

Nr. 16
2 februari 1918

Vindplaats
Stadsarchief Amsterdam
en IISG Amsterdam

Afb. 2: 12 Emil Filla: 'Unser letzter Sieg' (Filla 1918d).

Afb. 2: 13 Emil Filla: 'Trotzky kämpft und Tirpitz siegt' (Filla 1918e).

Nr. 17
9 februari 1918

Vindplaats
Stadsarchief Amsterdam

Afb. 2: 14 Emil Filla: 'Aasgeier' (Filla 1918f).

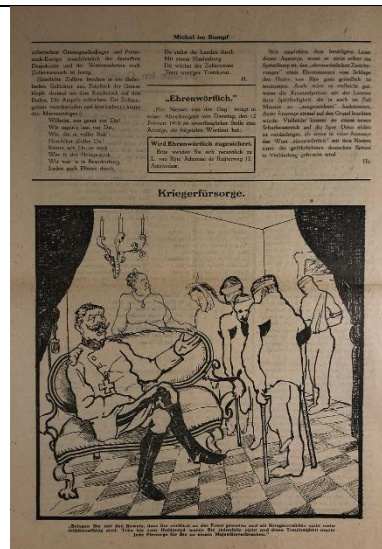
Afb. 2: 15 Emil Filla: 'Nächtlich auf den Gräbern lispeln...' (Filla 1918g).

Nr. 18
16 februari 1918

Vindplaats
Stadsarchief Amsterdam

Afb. 2: 16 Emil Filla: 'Eseltreiber' (Filla 1918h).

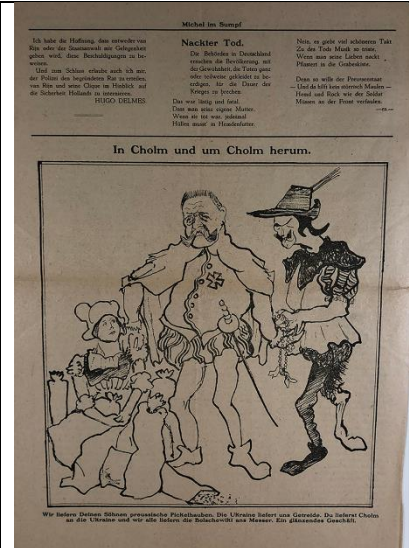
Afb. 2: 17 Emil Filla: 'Kriegerversorge' (Filla 1918i).

Nr. 19
23 februari 1918

Vindplaats
Stadsarchief Amsterdam

Afb. 2: 18 Emil Filla: 'Adjudanten'
(Filla 1918j).

Afb. 2: 19 Emil Filla: 'In Cholm
und um Cholm herum'
(Filla 1918k).

Nr. 20
2 maart 1918

Vindplaats
Stadsarchief Amsterdam

Afb. 2: 20 Emil Filla:
'Preussensuppe in Russland'
(Filla 1918l).

Afb. 2: 21 Emil Filla:
'Soldatengrab' (Filla 1918m).

<p>Nr. 21-32 25 mei – 23 augustus 1918</p> <p>Alle nummers tot en met 32 steeds met dezelfde karikatuur in drie kleuren op de titelpagina</p> <p>Vindplaats Nrs 21-32 Stadsarchief Amsterdam Nr. 27 ook IISG Amsterdam</p>	 <p>Afb. 2: 22 Titelpagina van <i>Michel im Sumpf</i> 1 (21) 1918 met Duitse Michel (Z. n. 1918m).</p>	
<p>Nr. 33 30 augustus 1918</p> <p>Vindplaats onbekend, ontbreekt</p>		
<p>Nr. 35-36 7 en 21 september 1918 (titelpagina's zonder illustratie)</p> <p>Vindplaats Nr. 35-36 Stadsarchief Amsterdam Nr. 35 ook IISG Amsterdam</p>	 <p>Afb. 2: 23 Titelpagina <i>Michel im Sumpf</i> 1 (36) 1918</p>	

Naar eigen zeggen beëindigde Filla zijn medewerking aan het tijdschrift in maart 1918. Of de karikatuur die vanaf mei 1918 op de titelpagina staat, door hem werd getekend, is onduidelijk (zie hierboven 3.5, afb. 2: 22 en hieronder afb. 5: 19). Aangenomen dat Filla, zoals hij zelf aangaf, voor ieder nummer van *Michel im Sumpf* in de periode oktober 1917 – maart 1918 twee karikaturen

tekende, bevatten de elf nummers van de eerste twintig uitgaven van *Michel im Sumpf*, die nog niet teruggevonden zijn, nog tweeëntwintig verdere karikaturen van Filla. Vermoedelijk tien daarvan zijn als tekeningen bewaard gebleven in Filla's nalatenschap en te vinden in het Vojenské technické muzeum Lešany van het VHÚ in Praag:

Karikaturen van Emil Filla voor *Michel im Sumpf*, waarvan tot op heden geen exemplaar is teruggevonden

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
2879.

Afb. 2: 26 Emil Filla: karikatuur met Karl Liebknecht uit een onbekend nummer van *Michel im Sumpf* (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 2881.

Afb. 2: 27 Emil Filla: karikatuur van Duitse soldaten met een vrouw in café of bordeel uit een onbekend nummer van *Michel im Sumpf* (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 2885.

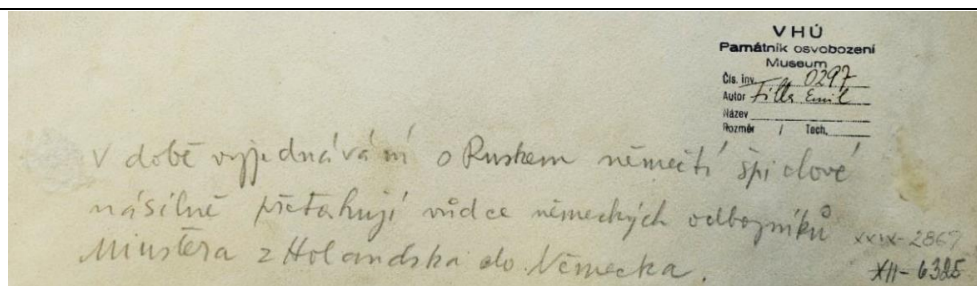
Afb. 2: 28 Emil Filla: karikatuur met paus en oorlogselite (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 2867
(0297).

Afb. 2: 29 Emil Filla: karikatuur over de ontvoering van Carl Minster (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 2867
(0297).

Afb. 2: 30 Notitie van Emil Filla op de achterkant van de karikatuur over de ontvoering van Karl Liebknecht.

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
2876.

Afb. 2: 31 Emil Filla: karikatuur 'Válečná dresura Scheidemannova' - ['Oorlogsdressuur van Scheidemann'] (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 2875
(0302).

Afb. 2: 32 Emil Filla: karikatuur 'Poválečná dresura Scheidemannova' - ['Naoorlogse dressuur van Scheidemann'] (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 4141.

Afb. 2: 33 Emil Filla: karikatuur van plunderende, verkrachtende en moordende Duitse soldaten met een Oostenrijkse officier die toekijkt (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 2886
(0293).

Afb. 2: 34 Emil Filla: karikatuur met Duitse soldaat op de voorgrond, een Russische soldaat links en daartussen een diplomaat, waarschijnlijk Richard von Kühlmann, de Duitse onderhandelaar bij de vredesbesprekingen in Brest-Litovsk (1917-18).

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
XXIX 2882.

Afb. 2: 35 Emil Filla: karikatuur van Hindenburg, de Duitse Michel en een chirurg met doodshoofd. (1917-18).

Afgebeeld in Chrobák/Winter 2006: 41.

Vindplaats
Vojenský
historický
ústav:
Vojenské
technické
muzeum
Lešany, inv. nr.
2872.

Afb. 2: 36 Emil Filla: karikatuur over de Vrede van Brest-Litowsk. (1918).

Afgebeeld in Krbcová 2018.

2.6 Karikaturen van Emil Filla in *De Toekomst. Orgaan der Landelijke Federatie van Revolutionaire Socialisten in Nederland*

Bij mijn onderzoek heb ik ontdekt dat Filla's karikaturen niet alleen in *Michel im Sumpf* gepubliceerd werden maar ook in het weekblad *De Toekomst. Orgaan der Landelijke Federatie van Revolutionaire Socialisten in Nederland*. Dit weekblad dat oorspronkelijk als blad van de linkse sociaaldemocratie in Zuid-Nederland eind negentiende eeuw werd opgericht, maar ondertussen landelijk orgaan van de anarchistische Federatie van Revolutionaire Socialisten was geworden, werd ook op de pers van De Strijd gedrukt (niet te verwisselen met het Duitse propagandabladd waarvoor Marie Tak van Poortvliet schreef, *De Toekomst. Weekblad voor Nederland*). Vijf karikaturen van Filla zijn in vier nummers van *De Toekomst. Orgaan der Landelijke Federatie van Revolutionaire Socialisten in Nederland*. te vinden (in gedigitaliseerde vorm te vinden op delpher.nl), zowel op de titelpagina als elders in het blad, waarin verder nauwelijks afbeeldingen werden opgenomen.

In twee gevallen ging het om karikaturen die eerder in bewaard gebleven nummers van *Michel im Sumpf* gepubliceerd werden. In drie andere gevallen gaat om karikaturen die qua stijl eenduidig van Filla stammen en waarschijnlijk eveneens in *Michel im Sumpf* stonden, echter in nummers die nog niet teruggevonden zijn.

Karikaturen van Emil Filla in *De Toekomst*

Afb. 2: 37 Emil Filla: 'Burgerlijke dienstplicht' (Filla 1917e).

Deze karikatuur van Emil Filla verscheen in *De Toekomst* op 15 december 1917 op de titelpagina met als titel 'Burgerlijke dienstplicht.' Het was de eerste keer dat er een karikatuur van Filla in *De Toekomst* werd gepubliceerd.

Het ging om een karikatuur die in het zesde nummer van *Michel im Sumpf* eerder dat jaar op 24 november onder de titel 'Vaterländischer Hilfsdienst' op de achterpagina werd gepubliceerd (zie 2.5, afb. 2: 05). Met de nieuwe titel 'Burgerlijke dienstplicht' krijgt de karikatuur een andere strekking.

Afb. 2: 38 Emil Filla: 'Kerstboodschap in...'' (Filla 1917f).

De week daarna op 22 december kwam een nieuwe nummer van *De Toekomst* uit met twee karikaturen van Filla. Op de titelpagina staat een karikatuur 'Kerstboodschap in...'' die twee mannen toont, een werkgever en een arbeider met het onderschrift: 'De arbeider: Lees het resultaat voor zoovele jaren oorlog, lees en beef. Maar nu is 't genoeg.' In hetzelfde nummer stond nog een karikatuur van Filla op de derde pagina (zie hieronder afb. 2: 39). In beide gevallen gaat het om karikaturen die niet in een van de bewaarde nummers van *Michel im Sumpf* werden gepubliceerd en ook niet in het Vojenské technické muzeum van het VHÚ bewaard worden. Behalve deze karikaturen bevatte dit nummer van *De Toekomst* ook een advertentie voor *Michel im Sumpf*.

Afb. 2: 39 Emil Filla: 'Het kerstlied' (Filla 1917g).

De titel van de tweede karikatuur van Filla in *De Toekomst* van 22 december 1917 luidt 'Het kerstlied. De dood heeft succes.' De dood staat er gitaar te spelen en te dansen samen met gelet op de helm een Duitse soldaat en de Duitse admiraal Alfred von Tirpitz die als oude Germaan in een dierenvacht en met gehoortende helm is afgebeeld.

Opvallend is hier de overeenkomst met een karikatuur van Filla uit het zestiende nummer van *Michel in Sumpf* van 2 februari 1918 (zie 2.5, afb. nr. 2: 13) waar Von Tirpitz ook te zien is met zijn eigenaardige in twee punten gesplitste baard en eveneens kledij en schoeisel draagt die toentertijd aan Germaanse krijgers werden toegeschreven.

Afb. 2: 40 Emil Filla: 'Karl Liebknecht' (Filla 1918a).

De volgende tekening van Filla in *De Toekomst* verscheen op 5 januari 1918. Het is een portret van Karl Liebknecht, dat al eerder in het zesde nummer in *Michel im Sumpf* op 24 november 1917 was gepubliceerd (zie afb. 2: 04) net als de eerste karikatuur uit *Michel im Sumpf* die in *De Toekomst* verscheen. Liebknechts portret verschijnt hier zonder onderschrift.

Afb. 2: 41 Emil Filla: 'Hoe lang nog?' (Filla 1918n).

Op 16 maart 1918, verscheen in *De Toekomst* de laatste karikatuur van Filla getiteld 'Hoe lang nog?'. In de karikatuur trekt de Duitse Michel een kanon uit de modder terwijl Hindenburg naast hem met een hamer in de lucht slaat. De tekening wordt vergezeld van het onderschrift: 'Wat het Deutsche volk zich tot taak stelt.'

Vermoedelijk was ook deze karikatuur eerder in een nog niet teruggevonden uitgave van *Michel im Sumpf* gepubliceerd. In ieder geval meldt de redactie van *De Toekomst* in en bericht in het volgende nummer van 23 maart: [...] 'Wij willen hier nog even vermelden, dat de plaat in ons vorig nummer afkomstig was van „*Michel im Sumpf*” en door de redactie welwillend ter plaatsing werd afgestaan.' (Z. n. 1918h).

Hoofdstuk 3. Affaires rond *Michel im Sumpf*

3.1 Arrestatie van de redactie en huiszoeking bij Filla

Direct na de publicatie van Filla's karikatuur 'Hoe lang nog' in *De Toekomst* werden Hugo Delmes en Václav Prantl op zondag 17 maart 1918 door de Amsterdamse politie op verdenking van spionage gearresteerd (Z. n. 1918f), waarover meer dan dertien landelijke kranten al dezelfde dag berichtten. Delmes werd gearresteerd in de Wilheminastraat 208 waar hij woonde en waar later ook de redactie van *Michel im Sumpf* was gevestigd. Prantl werd in Sloten opgepakt, een dorpje aan de rand van Amsterdam. Dezelfde nacht vond ook bij Filla een huiszoeking plaats en moest ook hij naar het politiebureau. Ook *De Toekomst* berichtte een week later op 23 maart over de arrestatie:

Voorzichtigheid aanbevolen

De redacteuren van „*Michel im Sumpf*“, de Duitsche deserteur Hugo Delmes en W. Prantl, zijn te Amsterdam gearresteerd en naar het beroemde kamp te Bergen overgebracht. Bij een huiszoeking ten redactie-bureau had de politie aantekeningen gevonden van ligging en sterkte van Duitsche legers, welke gegevens zij van andere Duitsche deserteurs zouden hebben ontvangen. De bladen, die het nieuwtje vermelden, deelen tevens mede, dat de gearresteerden voor de geallieerden spioneerden. 't Kan zijn, maar wij geloven 't nu maar niet zoo direct, eerder meenen wij dat Duitschland er belang bij had om deze actieve jonge mannen onschadelijk te maken en deze bedoeling zullen ze nu wel bereiken. (Z. n. 1918h).

In de hal van het politiebureau ontmoette Filla ook Delmes en Prantl toevallig. Tijdens deze korte ontmoeting siste Delmes tussen zijn tanden dat ze zeker geïnterneerd zouden worden omdat er bij hen, daarmee bedoelde hij zichzelf en Prantl, spullen waren gevonden (Filla/Hajšman 1934: 93-94). Volgens Filla ging het daarbij om tekeningen van kaarten van gevechtsgebieden, schetsen en plannen die ze als een soort notities tijdens de ondervragingen van deserteurs hadden gemaakt. Filla had ze daarvoor al op tafel zien liggen en dacht dat een van de twee redacteuren ze had proberen te kopiëren. Daarnaast werd er bij hen een vragenlijst gevonden die bij het verhoor van de deserteurs werd gebruikt. Delmes had daarvan een kopie bij zich, wat eigenlijk tegen een afspraak met Filla was.

Bij Filla thuis werd naast documenten over zijn rol in de Tsjechische maffia niets compromitterends gevonden, omdat hij verder alle gevoelige documenten goed verstopt had en zijn typemachine daarvoor al door Prantl was meegenomen.

Kort voor de huiszoeking was Prantl in Filla's woning binnengedrongen om er de werkovereenkomst tussen Delmes en Filla te zoeken, waar Delmes en Prantl vanaf wilden (zie hieronder 3.3), en had toen ook die typemachine mee laten gaan. Filla beseftte later dat die

typemachine eventueel als een bewijs van zijn aandeel aan de spionageactiviteiten zou kunnen worden beschouwd.

De documenten die de politie bij Filla in beslag hadden genomen, waren door de politie gesorteerd naar taal waarin ze geschreven waren en documenten in het Tsjechisch terzijde gelegd, omdat men ze niet interessant vond of te ingewikkeld om er iets mee te doen. Omdat er verder geen materiaal bij Filla was aangetroffen dat op spionage of op Nederlandse binnenlandse aangelegenheden betrekking had, verliep zijn verhoor tamelijk soepel en werd hij kort daarop weer vrijgelaten (Filla/Hajšman 1934: 95-96). Dat had er mogelijk mee te maken dat Filla een van de commissarissen al een paar maanden eerder had leren kennen, toen ze samen eind 1917 op zoek waren naar een verdachte in de zaak van de door de Duitsers in Kerkrade ontvoerde Duitse deserteur en publicist Carl Minster (zie hieronder 3.2).

De Telegraaf berichtte over het geval als een van de eersten. In een uitgebreid verslag werd het lot van *Michel im Sumpf* ook met dat van Carl Minsters tijdschrift *Der Kampf* vergeleken, aangezien ze beide een revolutionair karakter hadden, door Duitsers in Nederland werden geredigeerd en anti-Duits waren (Z. n. 1918g). Na een korte introductie van *Michel im Sumpf* en van Delmes en Prantl werd beschreven dat er een vragenlijst was gevonden, aan de hand waarvan deserteurs verhoord werden met zo'n veertig vragen. Verder werd bij hen 'veel geld' gevonden en leefden ze 'op grote voet', aldus *De Telegraaf*. Op grond van alle verdenkingen werden ze daarom, zo berichtte *De Telegraaf*, naar een interneringskamp voor deserteurs in Bergen overgebracht. In de pers ging het bij de arrestatie van Delmes alleen om de verdenking van spionage. Uit het Amsterdamse vreemdelingenregister is echter duidelijk dat Delmes ook om een andere reden in Duitsland gezocht werd (Stadsarchief 2022a). Door het Duitse Openbaar Ministerie werd hij gezocht wegens oplichting in de Hessische stad Lindenfels (Königliches Amtsgericht 1917, Großhessische Staatsanwaltschaft 1918).

De redactie van „Michel in Sumpf” gearresteerd. Naar het kamp te Bergen

De Duitse revolutionaire blaadjes, die hier ter stede verschijnen, zijn niet gelukkig. Eerst raakte „Der Kampf” door een noodlottigen samenloop van omstandigheden zijn redacteur kwijt, thans is 't 't satirieke weekblad „Michel in Sumpf”, dat zijn redactie heeft verloren.

Het was de politie te Amsterdam ter oore gekomen dat het laatstgenoemde weekblad twee of drie mannen in dienst had, die in ons land Duitse deserteurs opsporen om hen te steunen. Hierin schuilt natuurlijk niets. Het bleek de politie echter tevens, dat zij bij voorkeur deserteurs opspoorden, die versch van het front kwamen en hen uithoorden over allerhande militaire aangelegenheden.

De politie meende, dit niet te mogen toelaten en hen zij door een verhoor, dat ze aan een vijftiental Duitse deserteurs afnam, naar vermoeden bevestigd zag, is ze tot huiszoeking overgegaan in het oude redactiebureau op de Egelantiersgracht, dat de redactie juist aan het verlaten

was, zowel als in het nieuwe bureau, in de 1^e Helmersstraat, en bij de redacteurs thuis. Alles wat op het tijdschrift zelf betrekking had, heeft de politie onaangeroerd gelaten. Zij nam echter een lijst in beslag, waarop in het Duitsch 42 vragen stonden opgesteld, die betrekking hadden op de opstelling van het Duitsche leger, de ligging van versterkingen, de troepensterkte, het moreel enz. Tevens werden daarbij gevonden rapporten, waarin de antwoorden, die sommige deserteurs op die vragen gegeven hadden waren verwerkt, en voorts teekeningen van militaire posities.

De politie heeft daarop Zaterdagmorgen den 26-jarigen redacteur Hugo Delmes, en den 30-jarigen W. Prantel gearresteerd. Zij zullen morgen, in afwachting van hetgeen er verder met hen zal geschieden, naar het deserteurskamp te Bergen worden vervoerd.

De documenten die gevonden zijn, duiden er op, dat de hierboven geschetste werkzaamheden sedert minstens een half jaar werden verricht.

Na het verslag, dat onze Arnhemsche correspondent onze vorige week heeft gedaan omtrent de behandeling in het kamp te Bergen, kunnen wij niet nalaten, de hoop uit te spreken, dat men deze menschen, zoolang niet bewezen is, dat zij zich aan een strafbaar feit hebben schuldig gemaakt, in hun ietwat zonderlingen voorloopige hechtenis met clementie zal behandelen (Z. n. 1918g).

Delmes' registratie in het Amsterdamse vreemdelingenregister vond op 21 november 1917 plaats. Het is mogelijk dat deze registratie plaatsvond toen hij voor de eerste keer vanwege *Michel im Sumpf* naar het politiebureau moest. Feitelijk was Delmes al een langer tijd in Nederland gezien het feit dat het eerste nummer van *Michel im Sumpf* al in oktober verscheen. Terwijl Filla in zijn memoires schrijft dat Delmes bij de politie moest verschijnen na de publicatie van het tweede nummer van *Michel im Sumpf*, lijkt Filla zich te vergissen in de chronologie van de gebeurtenissen aangezien hij zijn memoires zeventien jaar later op papier zette. Een duidelijk voorbeeld van een fout in Filla's beschrijving van de loop der dingen betreft het blad *Der Kampf*. Filla laat dit tijdschrift in dezelfde periode beginnen als *Michel im Sumpf*. In de werkelijkheid begon *Der Kampf* reeds in het voorjaar van 1917, terwijl *Michel im Sumpf* pas in het najaar voor de eerste keer verscheen (Filla/Hajšman 1934: 78).

3.2 De ontvoering van Carl Minster

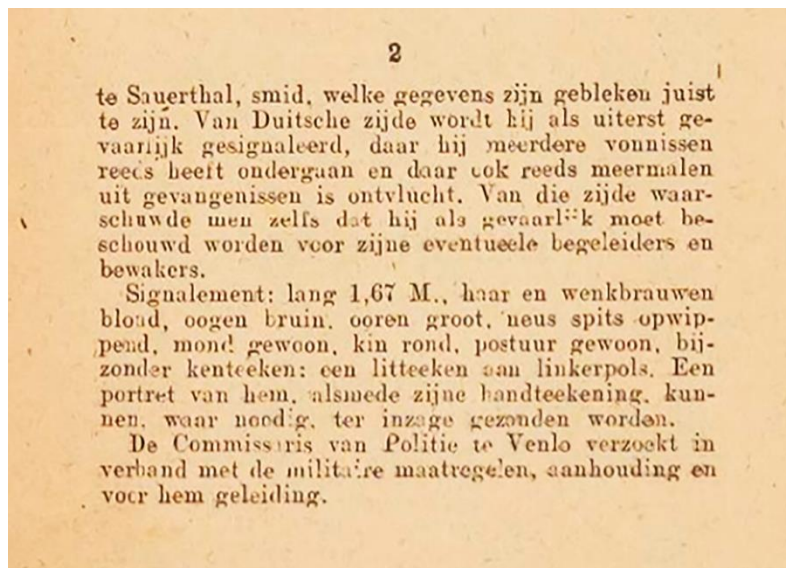
Naast *Michel im Sumpf* werd in de drukkerij De Strijd al langer het blad *Der Kampf* van Carl Minster gedrukt, een Duitse revolutionaire socialist die dankzij zijn emigratie naar de Verenigde Staten lang voor de oorlog ook het Amerikaans staatsburgerschap bezat.

Hij keerde echter al voor de Eerste Wereldoorlog weer terug naar Duitsland. In 1913 begon hij bij de *Niederrheinische Arbeiterstimme* en *Braunschweiger Volksfreund*, twee socialistische bladen, als redacteur te werken. Wegens meningsverschillen werd hij bij beide bladen ontslagen. Kort daarna begon hij nog in Duitsland zijn eigen tijdschrift, *Der Kampf*.

Op 1 januari 1916 was Minster een van de deelnemers aan de *Reichskonferenz* van de Spartakusgruppe (Köhler 1972: 193-194). Het is theoretisch mogelijk dat Delmes en Minster elkaar

uit Duitsland kenden. Gezien het feit dat ze allebei qua politieke opvattingen socialistisch gericht waren en allebei bij een socialistisch blad in het Roergebied werkten, is het waarschijnlijk dat ze in ieder geval van elkaars bestaan op de hoogte waren.

Toen Carl Minster in april 1917 werd opgeroepen voor militaire dienst, vluchtte hij naar Nederland en ging eind april *Der Kampf* in Amsterdam uitgeven (Köhler 1972: 194). Zijn opname in het Amsterdamse vreemdelingenregister dateert van 27 april 1917, hoewel hij dan al minstens een paar weken in Amsterdam is. Naast al de gebruikelijke informatie zoals plaats en datum van geboorte, beroep, laatste woonplaats et cetera is er nog een aparte blad papier ingelegd met een opsporingsverzoek van de politiecommissaris van Venlo, waarin gewaarschuwd wordt dat Minster in Duitsland als gevaarlijk wordt beschouwd en om zijn aanhouding wordt verzocht:

Afb. 3: 01 Achterzijde opsporingsbericht van de politie in Venlo uit het Amsterdamse vreemdelingenregister met beschrijving van Carl Minster (Stadsarchief 2022b)

Voor het eerst was er sprake van *Der Kampf* als Amsterdams weekblad een week voordat het eerste nummer verscheen, op 21 april 1917 in *De Tribune* (Ceton 1917). J. C. Ceton, redacteur van *De Tribune*, moedigt de lezers namens de hele redactie en de Sociaal-Democratische Partij (SDP) zich op het nieuwe blad te abonneren of het anderszins te steunen:

Als redacteur hebben we den redacteur van 't laatste Deutsche legale blad van onze richting bereid gevonden en medewerking van Deutsche en Hollandsche socialisten is reeds verzekerd. Thans is 't onze taak abonnee voor 't blad te werven. 't Eerste nummer verschijnt Zaterdag 28 April.

Verder werd er in dit artikel namens het Partijbestuur een verzoek aan de lezers gericht om de redactie in te lichten omtrent het aantal Duitsers in hun omgeving, zelf het weekblad te abonneren, ervoor propaganda te maken en het ook zo veel mogelijk financieel te steunen (Ceton 1917). Een soortgelijk bericht verscheen nog een keer op 25 april (Adm. *Der Kampf* 1917). Op 28 april 1917, de dag van de eerste uitgave van *Der Kampf*, verscheen er in *De Tribune* ook een eerste advertentie voor het nieuwe weekblad (Z. n. 1917a). Er volgden regelmatig zulke advertenties. Na het eerste verschijnen van *Der Kampf* in Amsterdam berichtten in de volgende dagen ook in enkele andere kranten en weekbladen zoals *De Amsterdammer* (Z. n. 1917d), *Algemeen Handelsblad* (Z. n. 1917c) en *Het Nieuws van den Dag* (Z. n. 1917b) over het nieuwe weekblad, waarbij steeds het grote aantal Duitse deserteurs als het publiek voor het blad werd genoemd.

Dat *Der Kampf* het adres van *De Tribune* en de drukkerij De Strijd, Amstel 85 in Amsterdam, als redactieadres kon gebruiken geeft – net als de reclame in *De Tribune* – aan dat het om tijdschriften ging met een min of meer identiek communistische politieke oriëntatie. Het is geen toeval dat in juni 1918, nadat Minster inmiddels in Duitsland gevangen gezet was, in Amsterdam Wilhelm Pieck het blad voortzet. Pieck zou later de eerste president van de DDR worden (Köhler 1972: 194-196).

Zoals *Michel im Sumpf* door de Russen gefinancierd werd via de marineattaché Speshnev (Filla/Hajšman 1934: 73), kreeg *Der Kampf* zijn geld van de Fransen, van de beroemde generaal Boucabeille (Köhler 1972: 194). In Nederland werd gedacht dat het blad door de Britten werd gefinancierd (Z. n. 1917t). Hetzelfde dacht ook Filla. Hij beweerde dat achter *Der Kampf* een zekere kapitein Richard Bolton Tinsley zat, die met de Amerikanen samenwerkte (Filla/Hajšman 1934: 78-79).

Minster gaf in Amsterdam niet alleen *Der Kampf* uit, maar organiseerde ook bijeenkomsten voor Duitse deserteurs om ze te overtuigen van de kwalijkheid van de oorlog en het belang van het socialisme. De eerste bijeenkomst in juni 1917 in Amsterdam heette: ‘Wofür kämpfte Liebknecht?’. Hier deed hij onder andere een oproep aan Duitse deserteurs om een sterke socialistische organisatie te vormen die niet alleen tegen de oorlog kon ageren, maar ook hun positie tegenover de politie versterkte (Z. n. 1917e). Kort na deze bijeenkomst duiken berichten in de pers op dat Minster in Den Haag zou zijn gearresteerd (Z. n. 1917f), omdat hij voor onrust zou hebben gezorgd (Z. n. 1917i). *De Tribune* als Minsters trouwe steun en toeverlaat sprak deze berichten tegen. Minster zou op de dag van zijn vermeende arrestatie niet eens in Den Haag zijn geweest (Z. n. 1917j).

Wel in Den Haag organiseerde Minster op maandag 30 juli 1917 weer een openbare vergadering waartoe werkloze deserteurs vrije toegang hadden. Deze keer sprak Minster over het thema ‘Von Karl Liebknecht bis zur deutschen Revolution’ (Z. n. 1917k). Dit tweede publieke optreden werd grotendeels bezocht door jonge mannen en riep veel emoties op zodat zelfs de eigenaar van de zaal waar de vergadering plaatsvond moest ingrijpen.

Een misschien niet geheel toevallig aanwezige politieinspecteur liet vervolgens collega's naar de zaal komen om door hun aanwezigheid de bijeenkomst te kalmeren. Die verliep echter ook verder woelig. Verschillende deelnemers moesten de zaal verlaten, omdat ze een andere mening dan Minster hadden en luid protesteerden. Aan het einde werd aangekondigd dat een stichting 'ter behartiging van gemeenschappelijke belangen' zou worden opgericht (Z. n. 1917l).

Midden augustus 1917 geeft Minster een interview aan het dagblad *De Courant*. Volgens *De Courant* publiceerde Minster kort daarvoor in zijn blad een bericht over 'een organisatie van stille verklikkers, die te Amsterdam zou bestaan, met het doel, Duitse deserteurs onder valsche voorspiegelingen naar hun vaderland te lokken' (Z. n. 1917m). Hij noemde in dit verband een aantal namen die achter het teruglokken van deserteurs zaten: een zekere Bruchhaus, Steiner, Van Rijn en Wolters die voor de Duitse politie zouden werken. De organisatie had volgens hem haar hoofdkwartier in de Warmoesstraat in Amsterdam. Wolters en Van Rijn waren volgens hem de hoofdpersonen van de organisatie in Amsterdam met enkele externe medewerkers; een zekere Von Essen, Friebe, Mom en Joseph Braff. Hun opdracht was het om aan de deserteurs informatie over hun vlucht naar Nederland te ontlokken, zoals wie hen geholpen had de grens over te steken (Z. n. 1917m). Een week nadat dit artikel gepubliceerd werd, verscheen er in *De Courant* een ander artikel waarin Minster deze informatie bevestigde. Een van de lezers van *Der Kampf* had hem bericht dat de organisatie voor elke persoon die naar Duitsland werd teruggebracht werd, tweehonderd gulden werd betaald – in die tijd een enorm bedrag (Z. n. 1917n).

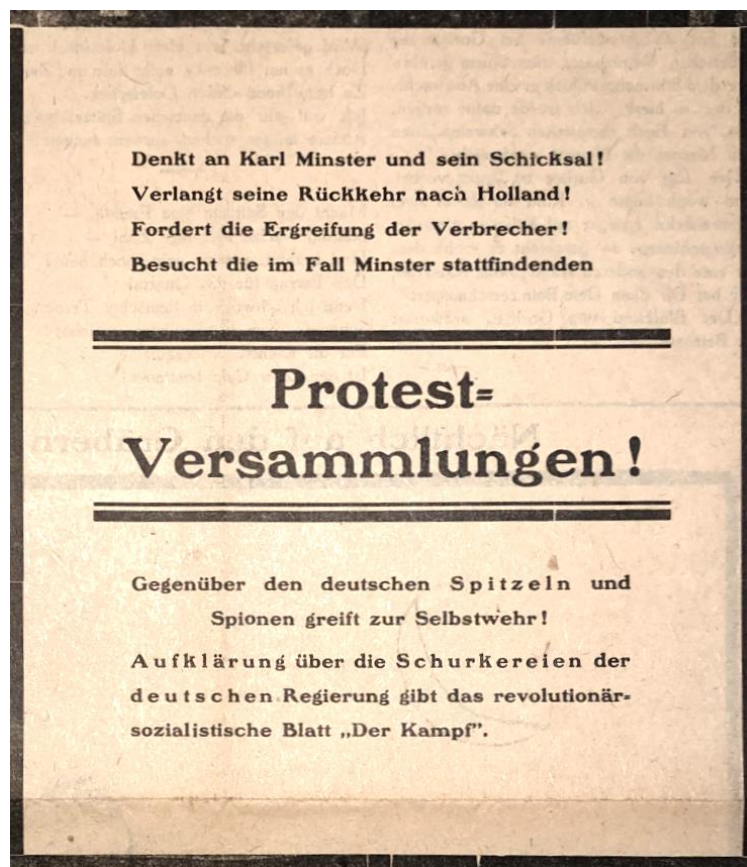
Vervolgens meldde op 18 december 1917 niet alleen *De Tribune* maar ook verschillende grote landelijke kranten zoals *De Telegraaf* (Z. n. 1917q) en het *Algemeen Handelsblad* (Z. n. 1917r) dat Minster spoorloos verdwenen is. Carl Minster zou op dinsdag 11 december naar Limburg zijn vertrokken met het plan uiterlijk op donderdag 13 december terug te keren naar Amsterdam. Sindsdien had niemand in zijn omgeving meer iets van hem gehoord. Zijn vrouw ging hem zelfs persoonlijk in Limburg zoeken maar zonder enig resultaat. Vervolgens deed zij een aangifte bij de politie en bij het Amerikaanse consulaat in Amsterdam; Minster was immers ook Amerikaans staatsburger (Z. n. 1917s). Na de kerstdagen verschenen er vervolgens in de Nederlandse pers berichten met details over Minsters verdwijning (Z. n. 1917v). In Kerkrade, een stadje precies op de Duitse grens, was Minster in gesprek gezien met een vrouw die hem op het treinstation had opgewacht. Niet wetend dat hij zich daar feitelijk op Duits grondgebied bevond, werd hij door meerdere mannen opgepakt, die daar ook op hem hadden gewacht. Daarna werd hij naar Berlijn gebracht en belandde daar in de gevangenis (Z. n. 1917u).

Ook *Michel im Sumpf* bericht op 29 december 1917 met drie bijdragen over Minster. De redactie publiceerde een fictief gesprek tussen Minster en een rechter waarin de rechter wil dat Minster toegeeft dat hij vrijwillig naar Duitsland was gekomen (Hgo. 1917). Dat beweerden in ieder geval de Duitse autoriteiten niet alleen in zijn geval maar ook bij andere deserteurs die onvrijwillig onder druk naar Duitsland terugkeerden. Daarnaast stond er in *Michel im Sumpf* nog een gedicht

(Ds. 1917) en een mededeling aan de lezers waarin een zekere Vogel en nog een onbekende koerier beschuldigd werden van de ontvoering van Minster (Delmes 1917b).

Dit was echter niet de enige keer dat Minster in *Michel im Sumpf* aan de orde kwam. Zo maakte Filla ook een karikatuur over de ontvoering van Minster. Op de achterkant van de originele schets van de karikatuur schreef er Filla in het Tsjechisch bij: ‘V době vyjednávání s Ruskem němečtí špiclové násilně přetahují vůdce německých odbojníků Minstera z Holandska do Německa.’ – [‘Tijdens het onderhandelen met Rusland werd de leider van de Duitse verzetsstrijders Minster door Duitse verklikkers gewelddadig uit Holland naar Duitsland ontvoerd.’] (zie 2.5, afb. 2: 29). In welk nummer deze karikatuur werd gepubliceerd, is onduidelijk. In de bewaard gebleven nummers stond de karikatuur niet. Waarschijnlijk verscheen de tekening in één van de ontbrekende nummers van *Michel im Sumpf* uit januari 1918.

Op 9 februari 1918 publiceert *Michel im Sumpf* nog een oproep ‘Protest-Versammlungen!’ (Z. n. 1918c, zie afb 3:02) om Minster te steunen en zijn vrijlating te eisen. Uiteindelijk komt Minster in november 1918 vrij na de Novemberrevolutie en het einde van het keizerrijk.

Afb. 3: 02 Een oproep in *Michel im Sumpf* tot protest en actie tegen Duitse spionnen (Z. n. 1918c)

3.3 Strijd tegen Duitse verklikkers

In het geval Minster is duidelijk dat Duitse agenten en informanten Duitse deserteurs in Nederland scherp in de gaten hielden, vooral diegenen die actief waren tegen de Duitse oorlogspolitiek zoals dat ook het geval was met Hugo Delmes. Delmes was zich van dit gevaar bewust en voerde op zijn beurt daarom ook voortdurend strijd tegen Duitse verklikkers waarvoor hij *Michel im Sumpf* als eigen platform gebruikte maar ook andere tijdschriften. Zo plaatste Delmes in januari 1918 enkele berichten over vermeende verklikkers in het anarchistische blad *De Vrije Socialist*. Hoogstwaarschijnlijk waren eerdere berichten over deze vermeende verklikkers al in *Michel im Sumpf* verschenen, gelet op een notitie in het eveneens anarchistische blad *De Arbeid* op 12 januari 1918. Daarin heet het dat Delmes al in het begin januari verschenen, maar niet bewaard gebleven twaalfde nummer van *Michel im Sumpf* een zekere Doletschek en Hammer van spionage had beschuldigd – valselijk volgens de redactie van *De Arbeid*. Daarom eiste men van Delmes binnen acht dagen een bewijs voor zijn beschuldigingen. Het bericht in *De Arbeid* lijkt door de redactie van *De Arbeid* te zijn geschreven, gelet op het feit dat van twee ‘kameraden’ spreken ‘die in onze kringen verkeerden’ (Z. n. 1918a):

Sommatie

In nummer 12 van „Michel im Sumpf”, redacteur Hugo Delmes, staat een beschuldiging aan het adres van Doletschek (Bedoeld wordt Dokschek) en Hammer, als zouden beiden Duitse spionnen zijn.

Aangezien beiden kameraden zijn die in onze kringen verkeerden, verzoeken we den heer Hugo Delmes ons binnen 8 dagen bewijzen te willen overleggen voor zijne beschuldiging, daar beide kameraden protesteeren tegen deze beschuldiging.

Kan hij zijn beschuldiging niet bewijzen, dan eischen wij openlijke rehabilitatie.

Op dezelfde dag verschijnt ook een bericht geadresseerd aan Delmes in *De Vrije Socialist*, hier – zo lijkt het – direct van Doletschek en Hammer. Indien Delmes niet zoals vereist bewijzen zou leveren, zouden ze aannemen dat hij deze beschuldiging gedaan had in dienst van de Duits regering (Doletschek/Hammer 1918):

Bewijzen

In 't hier verschijnende blaadje „Michel im Sumpf” worden ondergeteekenden, laaghartig, zonder eenigs bewijsvoering, als spionnen gesignaleerd.

Wij eischen van den uitgever van 't politieke reptiel bovengenoemd, de tegen ons uitgebrachte beschuldiging *binnen 8 dagen* te bewijzen. Indien hij daartoe in gebreke blijft, zullen wij aannemen dat de heer Delmer [sic!] deze daad in dienst der Duitse regeering heeft gedaan.

DOLETSCHEK, Ceramstraat 6.

HAMMER, Amstel 99.

Amsterdam, 8 Jan. 1918

Onder dit bericht plaatste de redactie van *De Vrije Socialist* een korte opmerking om zich daarvan te distantieren: ‘Wij stellen ons geen partij, maar achten ons billijkheidshalve verplicht dit stukje op te nemen.’ Een week daarna volgde weer in *De Vrije Socialist* Delmes’ enigszins curieuze antwoord, waarin hij verklaarde dat hij een Doletschek bedoelde en niet de Dolcek, die op zijn bericht gereageerd zou hebben. Bevreemdend is hier dat het bericht in *De Vrije Socialist* geen Dolcek, maar een Doletschek ondertekende. Volgens Delmes heette de persoon die op zijn beschuldiging in *De Vrije Socialist* reageerde in daadwerkelijkheid Dolcek en niet Deletschek zoals er stond. Hierbij baseerde hij zich op informatie die hij over Dolceks afkomst en geboortedatum zou hebben gehad.

Een vergelijking van het adres van de Doletschek in het bericht in *De Vrije Socialist*, waarin om bewijzen werd gevraagd voor Delmes’ beschuldigingen, met gegevens in het Amsterdamse vreemdelingenregister leert inderdaad dat op dat adres een Mijo Dolcek woonde en geen Doletschek. Deze Dolcek was een Kroaat die van Londen naar Nederland verhuisd was en in Nederland werkte als kleermaker (Stadsarchief 2022c). Waarom hij zijn naam veranderde, is onduidelijk.

Verder stelde Delmes in zijn reactie dat hij in het geval van Hammer het bewijs van spionage kon leveren waarvan Hammer zowel in Amsterdam als Rotterdam werd verdacht en Hammer bovendien in indirect verband stond met de verdwijning van Carl Minster zou staan. Op 14 januari verzocht Delmes vervolgens de toenmalige redactie van *Der Kampf* om een persoonlijke ontmoeting met Hammer te arrangeren om de zaak te bespreken waarbij ook leden van de SDP in Amsterdam als getuigen aanwezig zouden moeten zijn (Delmes 1918a):

Ik heb op 14 Januari de toenmalige redactie van „Der Kampf” verzocht Hammer en mij tegenover elkander te plaatsen, om in tegenwoordigheid van getuigen en partijgenooten de zaken ter sprake te brengen, die mij aanleiding geven Hammer te verdenken van spionage. Deze verdenking staat indirect in verband met de verdwijning van Carl Minster. De tegenwoordige redactie van *Der Kampf*, voornamelijk de vrouw van Minster, kent de beweeggronden mijner beschuldiging eveneens, zoodat zij zooals de zaak nu staat verplicht zijn dit reeds een maand geleden tevrergeeft gedane voorstel aan te nemen.

Gaat de redactie daarop niet in, dan zal ik Hammer ook in de toekomst, zowel privaats als in het openbaar, verdenken van spionage, daarvan overtuigd ook voor het gerecht mijn bewijzen tegen Hammer met goed gevoel te kunnen volhouden.

In het vijftiende nummer van *Michel im Sumpf* op 26 januari 1918 volgt dan op de laatste pagina een *Erklärung* die zowel door Hammer als Delmes ondertekend is (Delmes/Hammer 1918). In deze verklaring staat dat er op een vergadering met Duitse partijgenoten waarbij door Delmes en Hammer samen geconcludeerd werd dat Hammer geen spion was. Dat Delmes hem ervan beschuldigd had bij de ontvoering van Carl Minster betrokken te zijn geweest, zou door Hammer

zijn geprovoceerd, omdat deze daarvoor Delmes beschuldigd had bij die ontvoering betrokken te zijn geweest. Dit zou de oorzaak van het hele conflict tussen de twee mannen zijn geweest (Delmes/Hammer 1918):

Erklärung

Eine Zusammenkunft des Vorstandes der Deutschen Sektion der S.D.P., bei welcher der von Hugo Delmes in No 12 und 13 von „Michel im Sumpf“ als Spitzel verdächtige Hammer, Amsterdam, Amstel 99, und der Redacteur von „Michel im Sumpf“ anwesend waren, hat ergeben, dass Hammer kein deutscher Spitzel und auch nicht der Spitzelei verdächtig ist. Hammer erklärt gleichzeitig, dass der von ihm im Zusammenhang mit dem Fall Minster geäußerte Verdacht über Hugo Delmes vollständig unbegründet ist. Dieser von Hammer geäußerte Verdacht war die Ursache der Beschuldigung gegen Hammer durch Delmes im „Michel im Sumpf“.

HAMMER,
Amstel 99.

DELMES,
Egelantiersgracht 7.

De zaak was echter duidelijk nog niet gesust. Kort hierna verschijnt nog een bericht in *De Vrije Socialist* op 2 februari waarin Dolcek en Hammer lieten weten dat ze zich nog steeds gekwetst voelden door Delmes' aantijgingen en Delmes waarschuwden zich in het openbaar van verdere overhaaste en ongefundeerde verdachtmakingen te onthouden (Z. n. 1918b). Desondanks aarzelde Delmes niet om met zijn jacht op Duitse spionnen door te gaan. Zo stond in *Het Nieuws van den Dag* van 12 februari 1918 een korte advertentie (Z. n. 1918d) die duidelijk als codebericht was geconcipieerd:

Wird Ehrenwoertlich zugesichert

Bitte wenden Sie sich persoendlich
zu L. VAN RIJN, Admiraal de
Ruijterweg 12, Amsterdam. (6620).

Hugo Delmes reageert op deze advertentie in het volgende, achttiende nummer van *Michel im Sumpf* met een waarschuwend bericht waarbij ook de advertentie nog een keer afgedrukt is.

Delmes noemt Van Rijn 'eines der gefährlichsten deutschen Spitzel' en beschuldigt hem ook van deelname aan de ontvoering van Carl Minster. Bovendien waarschuwde voor deze Van Rijn en zijn organisatie van stille verklikkers, zoals Carl Minster dat al in augustus 1917 had gedaan in het voornoemde interview met *De Courant*. In het negentiende nummer van *Michel im Sumpf* publiceert Delmes (1918b) vervolgens een uitgebreid bericht, 'Komplotte', waarin hij het verhaal vertelt van de Duitse ondernemer Otto Giese die met hem contact had opgenomen om zijn

ervaringen met Van Rijn te delen. Volgens het Amsterdamse vreemdelingenregister was Otto Herman Robert Julius Giese een koopman geboren op 24 februari 1889 uit Wittenberg in Brandenburg, die zich op 29 april 1918 bij de Amsterdamse vreemdelingendienst had gemeld. Na drie en een kwart jaar militaire dienst was hij de grens naar Nederland overgestoken, had enige tijd in Venlo in quarantaine doorgebracht en vervolgens onder meer in het hotel Het Haasje in Haarlem gewoond (Stadsarchief 2022d). In Haarlem wilde Giese in een jam- en fruitfabriek gaan werken. In het hotel Het Haasje, waar hij een tijdje verbleef, had hij kennis gemaakt met een zekere Brandt, woonachtig aan de Jacob Catskade 20 in Amsterdam. Volgens het Amsterdamse vreemdelingenregister ging het hierbij om een zekere Erich Brandt, die op 5 juni 1891 in Düsseldorf werd geboren en als controleur werkte (Stadsarchief 2022e). Delmes beweert in zijn artikel dat deze Brandt veel tijd met Van Rijn doorbracht en ook zelf meerdere Duitse deserteurs terug over de grenzen had gevoerd. Brandt beloofde volgens Delmes aan Giese ‘ein kleines Kapital’. Giese droomde er namelijk van dat hij net als in Duitsland voor de oorlog ook in Nederland een fabriek voor kunsthoning en fruitsappen zou beginnen. Daarom nam Brandt hem een keer mee naar Van Rijn die Giese ook zijn steun beloofde. Allebei deden ze zelfs alsof ze voor de Entente waren. Bovendien maande hij Giese om zijn baan in Haarlem op te geven totdat de kunsthoningfabriek van start zou gaan. Tot die tijd zou Giese op Van Rijn moeten vertrouwen. Dat deed Giese vervolgens ook. Van Rijn stuurde hem naar de Franse militaire attaché waar Giese enkele namen van Franse agenten moest achterhalen die het Pruisische spoorwegnet undercover in de gaten hielden. Dat lukte Giese echter niet, omdat hij Van Rijns naam had genoemd tegen de Franse attaché en die wist dat Van Rijn voor de Duitsers werkte.

Ondertussen speelde Van Rijn nog een tijdje verder met Giese. Op een avond gaan ze nog eens samen met Brandt naar hotel-restaurant Fleissig in de Amsterdamse Warmoesstraat, waar ze een grote maaltijd verorberen. Daarbij werd Giese gevraagd om naar Duitsland te gaan om zijn vrouw en ook geld te halen. Hoewel Giese het geen goed idee vond, wist Brandt hem te overtuigen om toch te gaan en had gezegd dat ze elkaar over de grens in het Duitse Wesel weer zouden ontmoeten. Kort voor zijn vertrek stuurde Giese echter een telegram dat hij niet eens geld voor zijn huur had en daarom niet naar Duitsland kon gaan. Daarop reageerde Brandt meteen en zorgde ervoor dat Giese geld kreeg voor de reis en alles zoals afgesproken kon plaatsvinden. Giese vertrouwt de zaak niet en neemt contact met Delmes op en geeft hem een door Brandt handgeschreven bericht met instructies voor verschillende scenario's van hun ontmoeting in Wesel. Daarmee gaan Giese en Delmes vervolgens op 20 februari naar het hoofdbureau van de politie in Amsterdam en vertellen daar alles aan de hoofd van de Amsterdamse recherche. Giese bericht daarbij ook dat Van Rijn en zijn collega's een keer geproost zouden hebben op de succesvolle ontvoering van Minster naar Duitsland.

Na het bezoek aan het politiebureau schrijft Giese dan nog een brief aan Van Rijn, waarin hij deze om geld vroeg. Hij belt hem ook op, maar in plaats van Van Rijn nam diens vrouw op en vroeg hem om langs te komen. Dat maakte Giese zenuwachtig omdat hij wist dat er in Van Rijns huis wapens bevonden. Hij wilde echter met Van Rijn in een café afspreken. Toen Giese daarna

bij Van Rijns huis arriveerde, zag hij Erich Brandt en een zekere Josef Braff in plaats van Van Rijn, die duidelijk het plan hadden om hem te ontvoeren. Hoewel ze met enkele andere mannen de weg blokkeerden, lukte het Giese om te ontsnappen en hij rende direct naar een politiebureau. Brandt had het bureau echter al eerder bereikt en vertelde een politieagent dat Giese voor een complot tegen Van Rijn verantwoordelijk zou zijn. Vervolgens belandden ze allemaal op het politiebureau van Sloten, waar Van Rijn telefonisch de situatie verklaarde met de bewering dat hij deze mannen gestuurd had om Giese's identiteit te verifiëren (Delmes 1918b).

Dit uitgebreide verhaal besloeg in *Michel im Sumpf* ruim één pagina en was daarmee het belangrijkste bericht in het negentiende nummer van *Michel im Sumpf*. Vervolgens publiceert Delmes op 2 maart 1918 in het twintigste nummer van *Michel im Sumpf* een kort bericht 'Speichel und Spitzel'. Hierin informeert hij over een incident in een Amsterdams café, waarbij een Duitse ingenieur in het gezicht van de genoemde Josef Braff spooog in aanwezigheid van andere gasten, daaronder ook Delmes. De cafébaas verbood vervolgens Braff en zijn vrienden de verdere toegang tot zijn zaak (Delmes 1918c):

Speichel und Spitzel

Am 22 Februar abends gegen sieben Uhr hat ein deutscher Ingenieur in einem öffentlichen Lokal und in meiner und zahlreicher anderer Menschen Gegenwart dem Spitzel Josef Braff, der auf meine Fragen zugab, Deserteure über die Grenze zu schleppen, in beide Augen gespuckt. Braff hat sich das ruhig gefallen lassen und diese Ehrlosigkeit hat den Besitzer des Cafés veranlasst, Braff und seinen Spitzelfreunden das Lokal zu verbieten. Das Spitzelheim auf dem Admiraal de Ruijterweg beginnt beträchtlich zu wanken. Bravo ! Nur so weiter !

Over de Duitse agenten, die deserteurs uit Nederland naar Duitsland teruglokten of ontvoerden verscheen een half jaar later in juli 1918 in het achtentwintigste nummer van *Michel im Sumpf* nog een uitvoerig artikel van Delmes, 'Holländisch-Deutscher Schlepperdienst', waarin hij bericht dat de leider van de 'Deutscher Schlepperdienst' een zekere F.S. uit Rotterdam was. Deze F.S. stond, aldus Delmes, aan het hoofd van de centrale van deze geheime organisatie die aan de Badhuisweg in Scheveningen was gevestigd. In Amsterdam waren volgens Delmes 'Agenturen' van deze organisatie actief. De eerdergenoemde Van Rijn werkte in Amsterdam voor een van deze filialen. In het artikel beschrijft Delmes vervolgens gedetailleerd, hoe de organisatie functioneerde en hij er ook zelf een slachtoffer van werd. Zijn beschrijving wordt hier volledigheidshalve in volle lengte weergegeven:

Diese Herren haben eine grosse Anzahl deu[t]scher Deserteure unter ihrem Kommando, die das Wild aufspüren und die eigentliche Arbeit verrichten müssen. Wir könnten auch von diesem untergeordneten Stab der Organisation verschiedene Namen nennen. Dieses mindere Personal wird fortwährend verbessert und ergänzt. Es kommt auch vor, dass einer von diese Herren, der zu viel

weiss nach der Absicht der Leiter, spurlos verschwindet. [...] Der ganze Schlepperdienst, der, wie man aus dem Folgenden erschen kann, ziemlich teuer ist, hat die Aufgabe und den Zweck, "zu verhindern, dass deutsche Deserteure, die in der Regel sehr viel zu erzählen wissen, den Agenten der Entente ihre Dienste anbieten."

Man will die deutschen Deserteure in den eigenen Händen behalten und hat zu diesem Zweck ein ziemlich sicheres System angelegt.

Deserteure, die nach Holland kommen, finden keine einzige rettende Hand, die sich ihnen bietet. Meist kommen sie, von allem entblösst, ohne Geld, ohne genügende Kleidung, hier an. Die Deutschen sorgen nun auf ihre Art und Weise für die rettende Hand. Es sind stets Agenten an allen Orten, die als Deserteurkollegen ihren Kameraden Mittel und Wege zeigen, um etwas zu verdienen. Sie bringen sie in Verbindung mit sogenannten Ententeagenten, die natürlich Handlanger der Firma auf dem Baadhuisweg [sic!] sind, und lassen sie gegen eine gute Belohnung ihre Abenteuer, Erfahrungen und Kenntnisse erzählen. Der Deserteur bekommt dann neue Kleider und eine ziemlich hohe Belohnung, die ihn in Stand setzt, für einige Zeit erträglich zu leben. Er gibt eine schriftliche Erklärung und stellt gerne eine Quittung über die empfangenen Gelder aus.

Die Agenten vom „Schlepperdienst“ können dann ihren ersten Erfolg buchen. Sie haben die schriftlichen Beweise, dass der deutsche Deserteur sich in den Dienst einer Macht stellen will, die mit Deutschland im Krieg liegt.

Ist einmal dieses Resultat erreicht und hat der Agent seine Belohnung dafür in der Tasche, so muss er trachten, sein Schlachtopfer so schnell als möglich über die Grenze zu bringen. Sehr leicht ist das in vielen Fällen nicht. Doch mit zäher Ausdauer und eiserner Geduld wird daran gearbeitet. Manchmal dauert es Monate lang, bevor dieses Ziel erreicht ist. Doch darauf kommt es nicht an. „Geld spielt keine Rolle“ und die Hauptsache ist, dass das Schlachtopfer früher oder später über die Ostgrenze geht.

Es ist begreiflich, dass der erste Verdienst, den der Deserteur durch Vermittlung seines Freundes erhielt, das Vertrauen befestigte. Dadurch kommt es, dass die Agenten mit ihren Bemühungen, ihre Opfer „hinüber“ zu bringen, so häufig Erfolg haben. Sie reisen mit ihnen durch das Land, führen scheinbare Aufträge aus und bezahlen gut. Stets werden die Aufträge dichter bei der Grenze gegeben.

Bis schliesslich, wenn der Deserteur seinem Freunde blindlings vertraut, ein Auftrag eben über der Grenze ausgeführt werden muss. Dann ziehen beide zusammen über die Grenze, aber nur der Agent geht wieder nach Holland zurück.

Man begreife gut, dass von einem „Ueber die Grenze schleppen“ niemals geredet werden kann. Das Schlachtopfer geht freiwillig mit seinem „Freunde“ mit. Ist er einmal über der Grenze, so ist er vogelfrei. Geht er dann nicht gutwillig mit, so wird Gewalt gebraucht. Und eher wird man den Deserteur, der einmal über der Grenze ist, totschiagen, als ihm die Möglichkeit zur Flucht zu geben.

Glückt es nicht, die Deserteure auf diese Weise zu gewinnen, so hat man etwas anderes für sie. Man schwärzt den Betreffenden bei der Polizei an, schneidet ihm alle Hilfsmittel ab, so dass er von den holländischen Behörden nach dem Internierungskamp Bergen gebracht wird. In diesem Kamp befinden sich verschiedene Agenten vom Schlepperdienst, die nicht ermüden, dem Deserteur vorzuhalten, dass das Leben im Schützengraben dem Leben in Bergen vorzuziehen ist.

(Eigentlich ist das wahr. Diese Waffe hat die holländische Regierung den Spitzeln in die Hand gegeben.)

Auch wird sehr stark hausiert mit einer Photographie aus Wesel die einige zurück gekehrte Deserteure mit lachende[m] Gesichte darstellt. Ein grosses Schild auf der Photographie meldet: „Zurück aus Holland! Hoch Deutschland!“ Der organisierte Menschenraub blüht also noch stets fort. Und man muss sich fragen, ob es nicht Pflicht der Regierung ist, diesen Zuständen ein Ende zu bereiten. [...]

So weit der „Telegraaf“, dessen Ausführungen über den holländisch-deutschen Schlepperdienst wir im vorstehenden teilweise wiedergegeben haben. [...] Mehrere Male haben sowohl die Redaktion von „Der Kampf“ als von „Michel im Sumpf“ der Polizei mit Dokumenten belegte verbrecherische Versuche zum Menschenraub unterbreitet. Aber was tut die Polizei? Was tun die holländischen Behörden? Statt uns im Kampfe gegen die Verbrecher und Schänder des holländischen Bodens zu unterstützen, erklären die holländischen Amtorgane, mit lächelnder Miene: Karl Münster ist freiwillig über die Grenze und in die Arme seiner Häscher gelaufen. Statt dessen verhaftet die die Polizei zur Freude aller Verbrecher den Redakteur von „Michel im Sumpf“ unter Spionageverdacht und „verschleppt“ ihn nach Bergen in's deutsche Ersatzbataillon. Statt dessen hat sie schon im Februar dieses Jahres dem Redakteur von „Michel im Sumpf“ erklärt: „Wenn Sie dem Menschenräuber van Rijn gegenüber zur Selbsthilfe auffordern, so werden wir Sie nach Bergen bringen.“ Das war also das Spionageverbrechen, um dessentwillen Hugo Delmes einen Monat später tatsächlich nach Bergen kam (Delmes 1918g).

3.4 Hugo Delmes' vrijlating en zijn ervaringen in het interneringskamp in Bergen

Gelet op alle commotie rond spionnen en verklikkers hoeft het niet te verbazen dat de Amsterdamse politie zich ook voor Delmes en *Michel im Sumpf* ging interesseren en hem ook nader onder de loep neemt en uiteindelijk oppakt. Anderhalve maand later komt hij weer vrij. Op 1 mei 1918 bericht *De Telegraaf* over Delmes' vrijlating 'op last van de minister van Justitie' (Z. n. 1918j). In het kamp in Bergen dichtbij Alkmaar was Delmes in totaal zeven weken. Volgens het blad dat met Delmes blijkbaar een gesprek voerde, was het 'een geheel onverwachte invrijheidstelling' en werd hem niet medegedeeld wat er achter zijn vrijheidstelling zat. Ook de politie in Amsterdam 'tast te dien aanzien in het duister', aldus *De Telegraaf*.

In het bericht in *De Telegraaf* werden ook de omstandigheden in het kamp Bergen besproken. Daarvan had Delmes het gevoel gekregen dat er zo veel mogelijk aangedaan werd om de deserteurs naar hun *Heimat* terug te laten gaan zodat ze vervolgens weer naar het front gestuurd konden worden. Volgens zijn schatting waren al ongeveer duizend mannen uit het kamp Bergen naar Duitsland teruggekeerd. Dit baseerde hij op het feit dat hij in het kamp het nummer 1725 had gekregen, tweehonderd deserteurs waren ontslagen en er nog circa zeshonderd mannen in het kamp vastzaten. Het artikel eindigt met een passage waarin de journalisten van *De Telegraaf* over onprettige informatie berichten die ze van Delmes kregen omtrent het kamp en de leiding (Z. n. 1918j):

Wij hebben van de gelegenheid, welke zich voordeed, gebruik gemaakt om den heer Delmes te vragen naar de reeds vaker besproken toestanden in het kamp te Bergen. Hij bevestigde volkomen onze vroegere mededeelingen daaromtrent. Ook hij had sterk den indruk gekregen, dat alles er op gezet wordt, om de deserteurs naar hun land terug te drijven. Naar zijn berekening zijn er al 1000 deserteurs naar Duitschland teruggegaan. Die berekening zit zoo: hij, Delmes, had nummer 1725, en met degenen, die na hem kwamen, zijn er nu in het kamp totaal ongeveer 1800 geweest. Tweehonderd zijn er ontslagen en 600 zijn er nog over. Ongeveer 1000 zijn dus volgens deze berekening naar Duitschland teruggekeerd.

In het tweeëntwintigste nummer van *Michel im Sumpf*, het eerste nummer dat na zijn detentie in Bergen op 25 mei 1918 verscheen, berichtte Delmes ook nog eens uitvoerig over zijn ervaringen in het kamp in Bergen in de vorm van een open brief die hij richtte aan de toenmalige minister van binnenlandse zaken, Cort van der Linden. In de in totaal acht pagina's tellende uitgave van *Michel im Sumpf* eist Delmes dat de levensomstandigheden in het kamp Bergen dringend verbeterd moeten worden (Delmes 1918d). Hij benadrukt dat alle deserteurs mensen zijn die door de oorlog gedwongen zijn om naar een neutraal land te vluchten omdat ze in hun leven naar zekerheden streven van een op recht en oprechte moraal gebaseerde maatschappij die hen door de oorlog in Duitsland werden onthouden.

Verder verweet Delmes de Nederlandse regering dat ze activiteiten van de Duitse geheime diensten toeliet – zelfs in het kamp – en ze zo ook in en vanuit Nederland konden opereren, wat voor de Duitse deserteurs een bedreiging betekende. Al met al hadden de deserteurs het volgens hem daarom bijzonder moeilijk. Daarnaast stelt hij dat bij velen de geestelijke en lichamelijke gezondheid bij aankomst in het interneringskamp nog in orde is, maar dan verslechtert tijdens de internering door gebrek aan kwaliteitsvoedsel en medische zorg. Delmes voegde een ervaring van een Amerikaanse medegevangene toe. Bij aankomst werd van iedereen het haar kort geschoren, waartegen de Amerikaan zonder succes protesteerde met het argument dat in zijn *Heimat* dit alleen de zwaarste criminelen werd aangedaan. Ten slotte protesteerde Delmes tegen het feit dat door desinfectie met stoom zijn kleding, die zijn privé-eigendom was, dusdanig beschadigd werd dat het ook na reparatiepogingen niet meer gedragen kon worden. Op deze brief kreeg Delmes geen antwoord.

Wel verscheen zo'n twee weken na Delmes' vrijlating uit het kamp Bergen op 13 mei 1918 in *De Telegraaf* een artikel 'Verschoppelingen' van Jan Frederik Niermeijer (Niermeijer 1918a), de vicevoorzitter van de Bond van neutrale landen en professor aan de Utrechtse universiteit. Een uittreksel van dit artikel verscheen vervolgens ook in *De Tribune* (Niermeijer 1918b) en eveneens in de in Parijs verschijnende Belgische krant *Het Vaderland* (Niermeijer 1918c). In zijn artikel bekritiseert Niermeijer de omstandigheden in het interneringskamp in Bergen en verwijst daarbij ook naar het artikel van *De Telegraaf* dat op 1 mei 1918 direct na Delmes' vrijlating over de omstandigheden in Bergen was verschenen. Niermeijer beklagde net als Delmes de afschuwelijke

voedselsituatie en de onmenselijke omgang met de geïnterneerde deserteurs. Aan het einde van zijn artikel noemde hij een kleine organisatie in Utrecht die de deserteurs en hun families bijstond. Daarvoor vroeg hij zijn lezers om die organisatie met een kleine financieel bijdrage te steunen en tegelijkertijd om meer informatie over toestanden in de kampen voor burgervluchtelingen waar de situatie ook verre van ideaal was.

Op 27 juni in het vijftiendste nummer van *Michel im Sumpf* volgt een nieuw artikel van Delmes over het kamp in Bergen (Delmes 1918f). Deze keer ging het eigenlijk om een reactie op een artikel over het kamp dat in het socialistische dagblad *Het Volk* drie dagen eerder was verschenen op 24 juni 1918 (Z. n. 1918o). Voor dit artikel in *Het Volk* hadden berichten over het kamp in *Der Kampf*, *De Tribune* en *Michel im Sumpf* de impuls gegeven. De redactie van *Het Volk* had besloten om zelf te gaan kijken om te zien hoe de situatie in dit kamp er daadwerkelijk uitzag, wat de kampbewoners te eten kregen, welk toezicht er bij familiebezoek was en zo meer. Delmes bekritiseert in zijn reactie in *Michel im Sumpf* zowel de sociaaldemocratische partijleider Pieter Jelles Troelstra als het blad *Het Volk* dat hij ‘das sozialdemokratische Troelstra-Organ’ noemt. *Het Volk* zou volgens Delmes geen karakter tonen en de Nederlandse SDAP net als de Duitse zusterpartij weinig tegen de oorlog doen. Delmes beschuldigde Troelstra en zijn blad van leugens over de omstandigheden in het kamp Bergen en stelde dat ze voor de Duitse imperialistische regering kropen. Op de bewering in *Het Volk* dat de geïnterneerden in Bergen geen klachten hadden over het eten, reageerde Delmes, die zelf persoonlijk iets anders had beleefd, dat de redacteurs van *Het Volk* het waarschijnlijk niet de geïnterneerden zelf hadden gevraagd maar majoor Ter Cock, de commandant van het kamp. Naar aanleiding van de constatering in *Het Volk* dat het interieur van het kamp ‘in hooge mate zindelijk’ en ‘de cellen behoorlijk in orde, zindelijk en frisch’ zouden zijn, suggereerde Delmes de redactie van *Het Volk* ironisch om hun kantoor op dezelfde manier in te richten (Delmes 1918f). Ten slotte viel in *Het Volk* te lezen dat er ‘enkele malen een bioskoopvoorstelling was en de Duitsers een toneelclub hadden’. Daarnaast zou het kamp over een goede bibliotheek beschikken met boeken, bordspelen en enkele kranten.

Hier stelde Delmes dat een boekhandelaar uit Bergen de kampleiding had gevraagd, of ze geïnteresseerd waren in een abonnement op *Der Kampf*, het blad van Carl Minster waarin vele deserteurs wel geïnteresseerd waren, maar dit door de ‘Herr Kommandant’ Ter Cock uitdrukkelijk verboden werd. Ook *De Telegraaf*, die in de Eerste Wereldoorlog uitgesproken anti-Duits was of zoals Delmes schreef ‘offenbar nicht ganz deutschfreundlich’, werd door de ‘Lagerzensur’ tegengehouden of slechts ‘zerstückelt’ en ‘zerschnitten’ aan de deserteurs ter lezing aangeboden. Hilarisch was volgens Delmes nog de bewering in *Het Volk* dat sommige deserteurs na ontsnapping uit het kamp na enkele dagen weer terugkwamen, omdat ze het daar eigenlijk goed hadden, of ook zelf vrijwillig naar Duitsland terugkeerden omdat ze van mening waren veranderd. Van een ‘Massenrückkehr’ naar Duitsland of naar het front, waarover *Het Volk* berichtte, kon daarom geen sprake zijn, aldus Delmes. Alles overziend stelde Delmes sarcastisch voor, een commissie in het leven te roepen die de omstandigheden in het kamp zou gaan bekijken en beoordelen. De leden van deze commissie zouden naast anderen een redacteur van *Het Volk* en

een van *Michel im Sumpf* moeten zijn tot een evenwichtig oordeel te komen. In het volgende, zesentwintigste nummer van *Michel im Sumpf* zette Delmes zijn polemieek voort met een satirisch artikel over Troelstra: ‘Der sauberer Troelstra-Troelala.’ (R. 1918).

Enkele maanden later, in september 1918, vlak voordat *Michel im Sumpf* ophield te verschijnen, stond nog een keer een bericht over de redactie van *Michel im Sumpf* in *De Telegraaf*. Deze keer ging het om Václav Prantl. Hij was namelijk kort na Delmes’ vrijlating uit het kamp Bergen gevlucht en ‘wist zich 4 maanden lang aan het oog der politie te onttrekken’. Met dit bericht wilden vermoedelijk de Nederlandse autoriteiten Prantl laten weten dat ook hij wegens gebrek aan bewijsmateriaal officieel niet meer gezocht werd (Z. n. 1918p).

3.5 *Michel im Sumpf* in een nieuw jasje

Na de arrestatie van Hugo Delmes en Václav Prantl en de huiszoekingen door de Amsterdamse politie in maart 1918 stopt het verschijnen van *Michel im Sumpf*. In de literatuur wordt zelfs gesteld dat *Michel im Sumpf* helemaal stopte en het laatste nummer van dit tijdschrift op 2 maart 1918 gepubliceerd werd (Chrobák/Winter 2006: 39, Lahoda 2007: 178). Ook Filla stelt in zijn oorlogsherinneringen *Hlídko české maffie v Holandsku* dat hij begin maart 1918 met het uitgeven van het tijdschrift gestopt was en er verder geen enkel nummer van *Michel im Sumpf* meer werd uitgegeven (Filla/Hajšman 1934: 92).

Het verschijnen van het tijdschrift kwam inderdaad twee maanden stil te liggen nadat Delmes en Prantl waren opgepakt en het heeft er ook veel weg van dat Filla al voor hun arrestatie en de huiszoekingen begin maart genoeg had van *Michel im Sumpf*. Het rommelde namelijk in de redactie. Zowel Delmes als Prantl – misschien ingegeven door de spionageparanoïa die zeker Delmes in haar greep had – twijfelden al enige tijd aan Filla’s ware intenties. Allerlei vreemde gebeurtenissen compromitteerden Filla in de ogen van zijn medewerkers, waardoor het onderlinge vertrouwen in de redactie zoek was. In ieder geval wilden Delmes en Prantl niet meer met Filla samenwerken of hem als eigenaar van het blad hebben – zoals dat afgesproken was en in een contract was vastgelegd. Om die reden verschaftte Prantl zich ook toegang tot Filla’s woning, waar hij naast dat contract ook de typemachine van de redactie meenam.

Hoe het ook zij, het twintigste nummer van het tijdschrift dat op 2 maart 1918 verscheen, was hoogstwaarschijnlijk het laatste nummer dat onder Filla’s redactie verscheen en in ieder geval het laatste nummer met actuele karikaturen van Filla: op de titelpagina een karikatuur van de Duitse keizer Wilhelm II die Russische soldaten met ‘Preussensuppe’ voert (Filla 1918e). Op de laatste pagina staat er een tamelijk ontroerende tekening met twee Duitse soldaten die een gesneuvelde collega naakt moeten begraven. Op zijn heup blinkt echter het beroemde IJzeren Kruis. In *Michel im Sumpf* heet deze karikatuur ‘Soldatengrab’ gepubliceerd (Filla 1918f). Op een drukproef van de karikatuur, die in zijn nalatenschap bewaard is gebleven, noteerde Filla bij de prent: ‘Německo

zakázalo pohřbívatí vojáky v šatech.' – [‘Duitsland heeft verboden om soldaten gekleed te begraven.’] (zie VHÚ: Vojenské technické muzeum Lešany, inv. nr. 2867).

Hoewel de arrestaties van Delmes en Prantl voor een langere pauze zorgden, was in ieder geval een korte pauze al eerder aangekondigd, mogelijk in verband met het onderlinge conflict dat al in februari de kop opstak. Opvallend is in ieder geval dat al bij het twintigste nummer een nieuw redactieadres staat aangegeven: niet meer Filla's, maar Delmes' huisadres. Daarnaast staat er op de voorlaatste pagina van dit nummer een kort bericht aan de lezers. Het kondigt aan dat het volgende nummer pas over twee weken zou verschijnen, op 15 maart 1918 en het tijdschrift voortaan slechts twee keer per maand zou verschijnen, om de kwaliteit van de inhoud te verbeteren:

An unsere Leser!

Die nächste Nummer von „Michel im Sumpf“ wird am 15. März erscheinen. Wir haben uns in dem Bestreben, unser Blatt besser ausgestalten und unseren Lesern einen grösseren Lesestoff bieten zu können, entschlossen, „Michel im Sumpf“ von nun ab je am 1. Und am 15. Eines jeden Monats in einem Umfang von acht bis zehn Seiten und mit farbigen Titelbild erscheinen zu lassen.

Wir sind überzeugt, nicht nur unserem Blatt, sondern auch unseren Lesern mit dieser äusseren Umgestaltung und umfangreicheren textlichen Ausgestaltung, die auch dem Bedürfnis nach Belletristik in der bisherigen Tendenz des Blattes Rechnung tragen soll, einen Dienst zu erweisen. Gleichzeitig richten wir an alle Freunde von „Michel im Sumpf“ das Ersuchen um Mitarbeit. Brauchbare Einsendungen werden honoriert. Der Abonnementspreis für das Vierteljahr beträgt von nun ab nicht mehr ein Gulden, sondern 50 Cent.

Der Verkaufspreis von 10 Cent für einzelne Nummer bleibt bestehen. Briefe und Beiträge bitten wir von nun ab zu richten nach Amsterdam, Erste Helmerstraat 184, benedenhuis.

Wir hoffen, dass „Michel im Sumpf“ sich auch in der neuen Form die Freundschaft seiner bisherigen Abonnenten und Leser bewahren und neue Freunde gewinnen wird. (Redaction von Michel im Sumpf 1918).

Op 15 maart 1918 verscheen het volgende nummer echter niet. Dat zou tot 25 mei duren, maar vanaf die datum (tot uiteindelijk 21 september 1918) zoals al in maart aangekondigd steeds tweewekelijks en meestal met een dubbele omvang van nu acht pagina's. In het eenentwintigste nummer van 25 mei 1918 heette het (Delmes 1918e; spelfouten van de zetter van De Strijd):

Die vorliegende nummer 21 von „Michel im Sumpf“ war bereits am 15. März zum grössten Teil fertiggestellt und konnte damals wegen der Verhaftung des Redakteurs von „Michel im Sumpf“ nicht in die Hände der Leser gelangen. Nunwehr befindet sich Hugo Delmes auf Veranlassung des Justizministers wieder in Freiheit. Mit der vorliegenden Nummer, die, von wenigen Aenderungen abgesehen, in ihrer ursprünglichen Form an die Leser hinausgeht, erscheint „Michel im Sumpf“ zum zweiten male und wird nach wie vor in gewohnter Folge herauskommen. Auch in Zukunft wird „Michel im Sumpf“, allen Anfeindungen zum Trotz, die Verbrechen und Schandtaten der

preussisch-deutschen Junkerregierung bekämpfen und im übrigen sich bemühen, dem Bedürfnis der Leser nach satirischer Belletristik nach bestem Können entgegenzukommen. Der Abonnementspreis beträgt pro Vierteljahr 50 ct. Die einzelne Nummer kostet 10 ct.

Hoffentlich wird „Michel im Sumpf“ seine alter Freunde wiederfinden und recht: viel neue hinzubekommen. Jetzt erst recht!

REDACTION VON „MICHEL IM SUMPF“
AMSTERDAM
Wilhelminastraat 208

Gelet op de mededeling hier dat het nummer dat eind mei verscheen, al grotendeels in maart klaarlag, rijst de vraag, of dat ook voor de titelpagina gold, waarop bij de nieuwe reeks van *Michel im Sumpf* die vanaf mei 1918 gepubliceerd werd, steeds dezelfde spotprent in drie kleuren stond afgebeeld: een karikatuur van de Duitse Michel met slaapmuts die in een moeras dreigt te verzinken. Zo moest waarschijnlijk voor een meer coherent imago van het tijdschrift worden gezorgd, die – als Filla er begin maart inderdaad de brui aan had gegeven – ook Filla's steeds wisselende karikaturen moest vervangen. Of Filla nog de auteur van deze nieuwe karikatuur was, is onduidelijk. De prent heeft echter een andere stijl dan de eerdere karikaturen van Filla en veel sterker cliché karakter. Zo is een uiterlijk zeer vergelijkbare Michel ook te vinden in *De Notenkraker*, getekend door de sociaaldemocratische karikaturist Albert Hahn (1918). Hahn was met zekerheid niet de maker van de tekening op de voorpagina van *Michel im Sumpf*. Misschien was het Filla ook niet, maar mogelijk lag de prent al klaar of tekende hij in mei alsnog de prent, hoewel hij eigenlijk met *Michel im Sumpf* was gestopt.

Afb. 3: 03 Albert Hahn: "Terug uit Brest-Litowsk".

Wel is duidelijk dat *Michel im Sumpf* ook vanaf mei 1918 verder met subsidie van een of andere Entente-mogendheid werd gesubsidieerd. Zo ging de abonnementsprijs omlaag, hoewel de drukkosten omhooggingen, zowel gelet op de omvang als een nieuwe meerkleurige voorkant, die met twee steunkleuren drie drukgangen vereiste in plaats van één bij de aanvankelijke opzet van het blad.

Over Hugo Delmes en *Michel im Sumpf* werd zelden in de Duitse pers geschreven. Een uitzondering vormde zijn arrestatie wegens spionage in maart en zijn vrijlating in mei 1918. De meeste berichten stonden in kranten uit Rijnland, zoals de *Kölnische Zeitung* en de *Aachener Anzeiger*. Zo informeerde op de woensdag 1 mei 1918 de *Kölnische Zeitung* over de vrijlating van Delmes uit het kamp Bergen (Z. n. 1918k) en een week later over Prantls vlucht uit het kamp (Z. n. 1918l). Ruim een maand later en bijna twee weken nadat *Michel im Sumpf* weer was gaan verschijnen kwam de *Kölnische Zeitung* op 14 juni 1918 met een volgend bericht over Delmes en *Michel im Sumpf*. Het anti-Duitse karakter van het blad en de boosaardige houding tegenover ‘alles was deutsch ist’ werden bekritiseerd. Ook ging het over de financiering van *Michel im Sumpf*. Volgens *Kölnische Zeitung* gaf een ‘Agent des russischen Marineattachés des alten Regimes Spechnew’ maandelijks duizend gulden voor *Michel im Sumpf* en daarnaast nog driehonderd gulden extra voor spionagewerk. Verder stond er dat *Michel im Sumpf* in *vielen Hunderten* in Nederland verkocht werd en dat het tijdschrift zelfs in Duitsland gedistribueerd werd (Z. n. 1918n). In ieder geval maakt dit bericht duidelijk dat de Duitse inlichtingendiensten zeer wel op de hoogte waren van de Russische geldschieter achter *Michel im Sumpf*.

3.6 Na *Michel im Sumpfen* het einde van de Eerste Wereldoorlog

Eind september 1918 verschijnt *Michel im Sumpf* voor het laatst. Inmiddels rommelt het in Duitsland en met de novemberrevolutie valt niet alleen de keizer, maar eindigt ook de oorlog. Hugo Delmes blijft ook na de oorlog als revolutionair socialist actief, weer terug in het Duitse Rijnland. Emil Filla gaat in de diplomatie. Nadat Tsjechoslowakije onafhankelijk en een zelfstandige staat was geworden, werd Filla door Masaryk gevraagd of hij met de oprichting van de ambassade in Den Haag wilde helpen en als eerste ambassadeur in Nederland wilde fungeren. Het betrof een erebaan en bracht weinig inkomsten, omdat de nieuwe republiek weinig geld had, ook voor diplomaten. Filla zag zich zodoende regelmatig genoodzaakt om bij Beneš om financiële hulp aan te kloppen, omdat het de Filla's in Nederland financieel zeer slecht ging. Dit feit en een groeiende afkeer tegen administratief werk, zorgde ervoor dat de Filla's uiteindelijk in 1920 weer naar Tsjechië terugkeren. Ondertussen publiceert *De Telegraaf* op 29 november 1918 een artikel ‘De Duitse deserteurs in Nederland’ van ‘een bijzonderen correspondent’ uit Berlijn. Dat was Hugo Delmes (1918h). Het bericht verschijnt vervolgens in december ook in het *Belgische dagblad* (Delmes 1918i).

Nadat in Duitsland de revolutie was uitgebroken, keerde Delmes terug naar Aken en was daar betrokken bij de Arbeiders- en Soldatenraad. Dankzij zijn ervaring in het interneringskamp in Bergen kon hij de aandacht van de voorzitter van deze raad op de in het kamp Bergen geïnterneerde Duitsers richten, die in een moeilijke situatie zaten. Voor hun lot gaf hij de schuld zowel aan de oorlog in het algemeen als aan de Nederlandse autoriteiten. De raad besliste dat Delmes een brief kon schrijven aan de Duitse rijkskanselier Friedrich Ebert omtrent het lot van deze en andere deserteurs in het buitenland met het verzoek, een amnestie af te kondigen voor deze deserteurs om hen de gelegenheid te geven naar hun huis terug te keren (Delmes 1918i).

Na zijn optreden bij de Arbeiders- en Soldatenraad in Aken, verdwijnt Hugo Delmes even uit beeld en duikt dan eind maart 1920 in Bochum op (Wölk 2020: 248-250). Op 29 maart 1920, kort na de Kapp-putsch, kwam de *General-Anzeiger für Bonn und Umgegend* met een artikel 'Die Lage im Industriegebiet.' Volgens de *General-Anzeiger* distribueerde Delmes, als 'Sektretär der Syndikalistinnen' in Bochum een pamflet gericht tegen een conferentie in Bielefeld enkele dagen daarvoor, waar linkse partijen over hun antwoord op de Kapp-putsch spraken (Z. n. 1920a).

In het Roergebied werd op dat moment nog met de aanhangers van Kapp gevochten. Delmes maande in zijn pamflet de soldaten en arbeiders aan tot het volhouden van hun strijd tegen de Kapp-aanhangers:

Soldaten! Jagt das politisierende Bonzengesindel aller Schattierungen mit Bomben auseinander! Duldet keine Konferenzen mehr, denn aus Konferenzen wird kein einziges gutes Urteil unterschrieben! Ihr, als Helden des Revolutionsproletariats habt zu bestimmen, nicht aber das Bonzentum! Das Bonzentum mit seinen Konferenzen hat euch verwirrt! Seht ihr das nicht? Wenn ja, dann handelt, aber laßt euch nicht verhandeln! Eure Parole heißt nach wie vor: Jetzt oder nie! Gebt den Kampf nicht auf. Vor dem Sieg gibt es keinen von der Futterpolitik zu diktierenden Waffenstillstand und Frieden! Ohne diesen verräterischen Waffenstillstand mit seiner demoralisierenden Atmosphäre wäre dieser längst in eurer Hand! Begreift ihr das? Schlagt die Schlaumacher tot und eure Devise sei das Wort Schillers: Lieber tot, als in der Knechtschaft leben! Handelt! Kämpft! Siegt! Wenn ihr untergeht, soll die Reaktion mitgeben (Z. n. 1920a).

Zijn pamflet werd ook op 30 maart in de *Aachener Anzeiger* geciteerd (Z. n. 1920b). De krant voegde daar aan het eind aan toe dat het sociaal-democratische *Volksblatt* stelde dat Delmes dit zonder instemming van de Arbeiterrat had gedaan (Z. n. 1920b).

De *Kölnische Zeitung* publiceert twee dagen later weer een artikel over Delmes' activiteiten (Z. n. 1920c): hij organiseerde op 31 maart in een grote zaal in Bochum een vergadering van de Freie Arbeiterunion. De Freie Arbeiterunion (FAU) was een anarchosyndicalistische vakbond die met de communistische partij concurreerde in linksradicale kring. Blijkbaar had Delmes zich al begin 1919 bij de FAU aangesloten. Dit verklaart dat op 12 maart 1919 in het Nederlandse communistische blad *De Tribune* een kort bericht verscheen, waarin stond dat Hugo Delmes géén

lid was van de Communistische Partij (Z. n. 1919). Gelet op de nauwe band tussen *De Tribune* en *Michel im Sumpf* bestond daar klaarblijkelijk onduidelijkheid over. Op de bijeenkomst in Bochum reageerde Delmes onder andere ook op de persoonlijk aantijgingen in het *Volksblatt* met een verklaring dat hij het onwaardig vond om er concreet op te reageren. Daarnaast bekritiseerde hij de sociaaldemocraten en het zogeheten Bielefelder Abkommen.

Uiteindelijk werd er over hem op 13 april 1920 in de Duitse Nationalversammlung in Weimar gesproken naar aanleiding van zijn pamflet en optreden in Bochum. Delmes streek blijkbaar met zijn activiteiten destijds veel politici tegen de haren. Volgens het verslag van de zitting van de Nationalversammlung werd Delmes door de sociaaldemocraat Otto Hue beschreven als een buitenlandse agent met een duister verleden:

Wer ist *Hugo Delmes*? Ein Mensch mit sehr dunkler Vergangenheit, der sich in allen möglichen Tätigkeitsgebieten herumgetrieben hat. Ausländischer Agent, Streikbrecher, das ist Hugo. Solche Leute haben es zur Anarchie getrieben und mußten unschädlich gemacht werden von den Arbeitern selbst. Meine Herren, wem allen beim Lesen dieser Worte: „politisierende Bonzen“, „schlagt die Flaumacher tot!“ nicht die wüsten *Erzeugnisse der alldutschen Annexionspolitiker* ein, die wir im Kriege genossen haben.

(Sehr gut! bei den Sozialdemokraten).

Hat man damals nicht auch den Vertretern des Verständigungs- des Versöhnungsfriedens zugerufen: „Ihr verderbt das, was die Soldaten gutgemacht haben. Ihr wollt Euch an den Verhandlungstisch setzen, während wir den Kampf durchführen müssen. Nur den Sieg-Frieden wollen wir, nicht den Versöhnungsfrieden!“ – Geist von jenem Geiste, der reinste Militarismus, wie wir ihn kennen gelernt haben in den Tagen, wo um das Schicksal des deutschen Volkes gerungen wurde! Dieser reine militaristische Geist spricht auch aus dem Flugblatt des Hugo Delmes und seiner Genossen.

Meine Damen und Herren! Es ist gar kein Zweifel, daß in den Tagen dieses Schreckens, wo jede Autorität verloren gegangen und die ganze Bevölkerung der Willkür und der Rachsucht, dem Verbrechersinne von Banden ausgeliefert war, der Einmach der Reichswehr notwendig geworden war. Es trifft zu, daß nicht nur Bürgerliche und Mehrheitssozialisten, sondern auch Vertreter der Unabhängigen Partei und auch Kommunisten an den Reichskommissar Severing despeschiert haben, er solle Militär einrücken lassen, um die Bevölkerung vor dem Raubgesindel zu schützen (Z. n. 1920d: 5070-5071).

Na zijn optreden in Bochum verdwijnt Hugo Delmes uit beeld. Over zijn verdere leven is niets bekend.

4. Tot slot

De Tsjechische schilder Emil Filla zag zich door de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog in 1914 genoodzaakt om uit Parijs naar Nederland te vluchten, waar hij uiteindelijk tot 1920 zou blijven. Hier waren hij en zijn vrouw Hana betrokken bij activiteiten van de Tsjechische onafhankelijkheidsbeweging, de zogeheten ‘Tsjechische maffia’, waarbij de bijdrage van de Filla’s vooral uit het overbrengen van geheime berichten verantwoordelijk waren tussen Tsjechië en Engeland, waar zich Tomáš Garrigue Masaryk had gevestigd. In de Tsjechische gemeenschap in Nederland distribueerde Filla ook Tsjechische nationalistische publicaties en onderhield in Nederland bovendien contacten met Nederlanders die de Tsjechische zaak ondersteunen zoals de Nederlandse advocaat en kunsthistoricus Jacob-Baart de la Faille. Op grond van zijn grote inzet in het kader van de Tsjechische maffia in Nederland en zijn kennis van de lokale verhoudingen en het Nederlands zou Filla in 1918 van Masaryk de opdracht krijgen om in Nederland de diplomatieke vertegenwoordiging van de nieuwe republiek Tsjecho-Slowakije op te zetten en was in die hoedanigheid de eerste Tsjecho-Slowaakse ambassadeur in Den Haag.

Naast zijn activiteiten in het kader van de Tsjechische maffia was Filla ook in Nederland als schilder actief. Niet alleen verwerkte hij Nederlandse elementen in zijn schilderijen en tekeningen, maar hij nam ook deel aan het Nederlandse kunstbedrijf. Zo waren zijn werken ook te zien op tentoonstellingen van de Amsterdamse kunstenaarsgroepen De Onafhankelijken en Moderne Kunstkring. Op grond van relaties die nog uit de tijd voor de oorlog stamden, was Filla in Nederland in 1916 ook te zien op een Duitse tentoonstelling, georganiseerd door de Berlijnse kunsthandelaar Herwarth Walden van de galerie Der Sturm en het gelijknamige tijdschrift in samenwerking met de Duitse ambassade in Den Haag, hoewel Filla eigenlijk uitgesproken anti-Duits was.

Deze opstelling van Filla die ook met zijn aandeel in de Tsjechische maffia samenhangt, is eenduidig in karikaturen die hij voor het blad *Michel im Sumpf. Politisch-satirische Wochenschrift* (1917-18) maakte, dat op zijn initiatief werd opgericht in Amsterdam als Duitstalig periodiek gericht op Duitse en Duitstalige deserteurs in Nederland, grotendeels gefinancierd door de Russische ambassade in Den Haag via de marineattaché Alexey Speshnev. *Michel im Sumpf* diende niet alleen propagandadoelen, maar fungeerde ook als cover om informatie van deserteurs te verzamelen over het Duitse leger en posities aan het front, waartoe Filla ook schetsen en kaartjes tekende die vervolgens aan Speshnev werden geleverd.

Het onderzoek naar Emil Filla en zijn rol bij *Michel im Sumpf* dat in deze scriptie centraal stond, heeft een aantal nieuwe vondsten en inzichten opgeleverd:

- Filla was de oprichter en in de begintijd van het blad de grijze eminentie die op de achtergrond de touwtjes in handen had, hoewel zijn naam in het blad ontbrak en op het titelblad de Duitse journalist en deserteur Hugo Delmes als redacteur werd genoemd, die min of meer als Filla’s stroman fungeerde in de eerste periode van het blad tot maart 1918.

- Anders dan de literatuur over Filla suggereert en ook Filla zelf beweerde, stopte *Michel im Sumpf* echter niet toen hij voor zichzelf eind februari, begin maart 1918 besloot dat hij niet meer bij de uitgave van het tijdschrift betrokken wilde zijn. Na een pauze van twee maanden ging het tijdschrift in mei 1918 verder onder leiding van Hugo Delmes, die in eerste instantie alleen op het titelblad van *Michel im Sumpf* als redacteur en uitgever figureerde, maar dat in feite alleen op het titelblad was. In een geheim contract tussen Filla en Delmes waren de rollen bij de uitgave van het blad zo geregeld dat Filla de daadwerkelijke uitgever en hoofdredacteur was, maar dat alleen achter de schermen. Mogelijk al vanaf maart 1918, maar in ieder geval vanaf mei van dat jaar tot het vermoedelijk laatste nummer in september 1918 was Delmes de uitgever en hoofdredacteur.
- In de eerste periode van *Michel im Sumpf* – van oktober 1917 tot maart 1918 – bestond Filla's aandeel niet alleen uit een activiteiten op de achtergrond, maar ook uit een groot aantal anonieme politieke karikaturen gericht tegen de oorlog en dan vooral tegen de Duitse oorlogspolitiek. Meer dan de helft van de nummers van *Michel im Sumpf* uit deze periode is tot op heden niet teruggevonden. De kans is groot dat een aantal niet bewaard is gebleven. Toch konden in het kader van het onderzoek voor deze scriptie een aantal nummers worden herontdekt en werden zeven karikaturen teruggevonden die noch in de standaardliteratuur over Filla noch in Filla's nalatenschap in het Vojenské technické muzeum Lešany te vinden zijn (zie afb. 5: 01, afb. 5: 02, afb. 5: 08, afb. 5: 09, afb. 5: 21, afb. 5: 22 en afb. 5: 24 in 5. Bijlage).
- Vier van deze karikaturen werden in nummers van *Michel im Sumpf* gevonden die in het Stadsarchief van de gemeente Amsterdam en het IISG aldaar konden worden ingezien en tot nog toe niet in de standaardliteratuur over Filla te vinden zijn en ook niet als originele tekening, drukproef of knipsel in het Vojenské technické muzeum Lešany bewaard worden, maar qua stijl eenduidig door Filla zijn getekend (zie afb. 5: 01, 5: 02, 5: 08 en 5: 09 in 5. Bijlage).
- Bij één karikatuur die evenmin te vinden is in het Vojenské technické muzeum Lešany en die herhaaldelijk op het titelblad verscheen nadat Filla zich uit de redactie had teruggetrokken, is Filla's auteurschap onduidelijk. De tekening heeft stilistisch een wat ander karakter dan de karikaturen die eenduidig door Filla werden getekend (zie afb. 5: 19 in 5. Bijlage).
- Vijf karikaturen van Filla werden in het Nederlandse anarchistische weekblad *De Toekomst. Orgaan der Landelijke Federatie van Revolutionaire Socialisten in Nederland* herontdekt. Twee karikaturen verschenen eerder in nummers van *Michel im Sumpf* die bewaard zijn gebleven (zie afb. 5: 01 en 5: 02 in 5. Bijlage voor de publicatie in *Michel im Sumpf* en 5: 20 en 5: 23 aldaar voor de publicatie in *De Toekomst*). Waarschijnlijk werden ook de drie andere karikaturen van Filla, die in *De Toekomst* stonden, in nog niet teruggevonden nummers van *Michel im Sumpf* gepubliceerd. Ze zijn in ieder geval noch in de nummers van *Michel im Sumpf* die in het IISG en het Stadsarchief van de gemeente Amsterdam bewaard worden, noch in het Vojenské technické muzeum Lešany van het Vojenský historický ústav (VHÚ) in Praag te vinden, waar een grote verzameling van Filla's karikaturen voor *Michel im Sumpf* bewaard wordt. Ze worden hier voor het eerst gereproduceerd (zie afb. 5: 21, 5: 22 en 5: 24 in 5. Bijlage). In één geval vermeldt de redactie van *De Toekomst* dat het oorspronkelijk om

een karikatuur voor *Michel im Sumpf* ging. In twee andere gevallen is op grond van stilistische verwantschap evident dat Filla de tekenaar was. Het feit dat karikaturen van Filla in *De Toekomst. Orgaan der Landelijke Federatie van Revolutionaire Socialisten in Nederland* verschenen, had te maken met de omstandigheid dat dit blad eveneens bij de Amsterdamse zetterij en drukkerij De Strijd gedrukt werd, die ook *Michel im Sumpf* produceerde. Zo konden de clichés, die voor *Michel im Sumpf* gebruikt werden, een tweede bestemming in het zetsel van *De Toekomst* krijgen.

- Om een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de politieke prenten die Filla in het kader van zijn werk voor *Michel im Sumpf* tekende, zijn hier ook tien karikaturen opgenomen, die niet in teruggevonden nummers van *Michel im Sumpf* of in *De Toekomst* stonden, maar wel als originele tekening, drukproef of knipsel in zijn nalatenschap in het Vojenské technické muzeum Lešany bewaard worden (zie afb. 2: 26-36 in paragraaf 2.5), waarvan slechts twee eerder in de geraadpleegde Filla-literatuur te vinden waren.
- Aangenomen dat – zoals Filla zelf later aangaf – in ieder nummer van de eerste reeks van *Michel im Sumpf* steeds twee tekeningen van hem stonden, ook alle karikaturen uit het Vojenské technické muzeum Lešany daadwerkelijk werden afgedrukt en in ieder nummer steeds andere karikaturen werden opgenomen, zijn hier in deze scriptie eenendertig van in totaal veertig prenten te vinden. Naast de hier gereproduceerde prenten blijven er dan nog negen andere over, die in de elf momenteel ontbrekende nummers van de eerste reeks van het tijdschrift stonden en nog teruggevonden moeten worden.
- Anders dan over Filla is er over Hugo Delmes, de Duitse redacteur van *Michel im Sumpf*, weinig bekend. Over hem kon in het kader van mijn onderzoek naar *Michel im Sumpf* meer informatie worden gevonden, uit de tijd voor en na *Michel im Sumpf*, over zijn rol als redacteur van het tijdschrift en zijn verblijf in Nederland en over Delmes rol direct na de Eerste Wereldoorlog in Duitsland in linksradicale revolutionaire activiteiten, eerst 1918-19 als lid van een Arbeiders- en Soldatenraad in Aken, vervolgens in 1920 in anarchosyndicalistische kring in Bochum.
- Hoewel *Michel im Sumpf* een tamelijk beperkte doelgroep had – enkele duizenden Duitse en Oostenrijkse deserteurs in Nederland, kan geconstateerd dat het blad niet onsuccesvol was. Het was weliswaar een klein opinieblad, maar desondanks wist *Michel im Sumpf* indruk te maken en werd ook gehoord in Nederland. Het feit dat er over het weekblad in de Nederlandse pers, ook in grote landelijke kranten werd geschreven, duidt erop dat *Michel im Sumpf* ook buiten de kring van deserteurs, waarop het gericht was, en de linksradicale kringen rond de drukkerij De Strijd, waar het verscheen en ook Nederlandse bladen als het communistische ‘volksblad’ *De Tribune* en *De Toekomst* als orgaan van de anarchistische Federatie van Revolutionaire Socialisten gedrukt werden, een misschien bescheiden, maar toch onmiskenbare impact had.

5. Bijlage – politieke prenten van Emil Filla in de bewaard gebleven nummers van *Michel im Sumpfen* in het anarchistische weekblad *De Toekomst*

Afb. 5: 01 (zie afb. 2: 04) Emil Filla: 'Karl Liebknecht' (Filla 1917a).

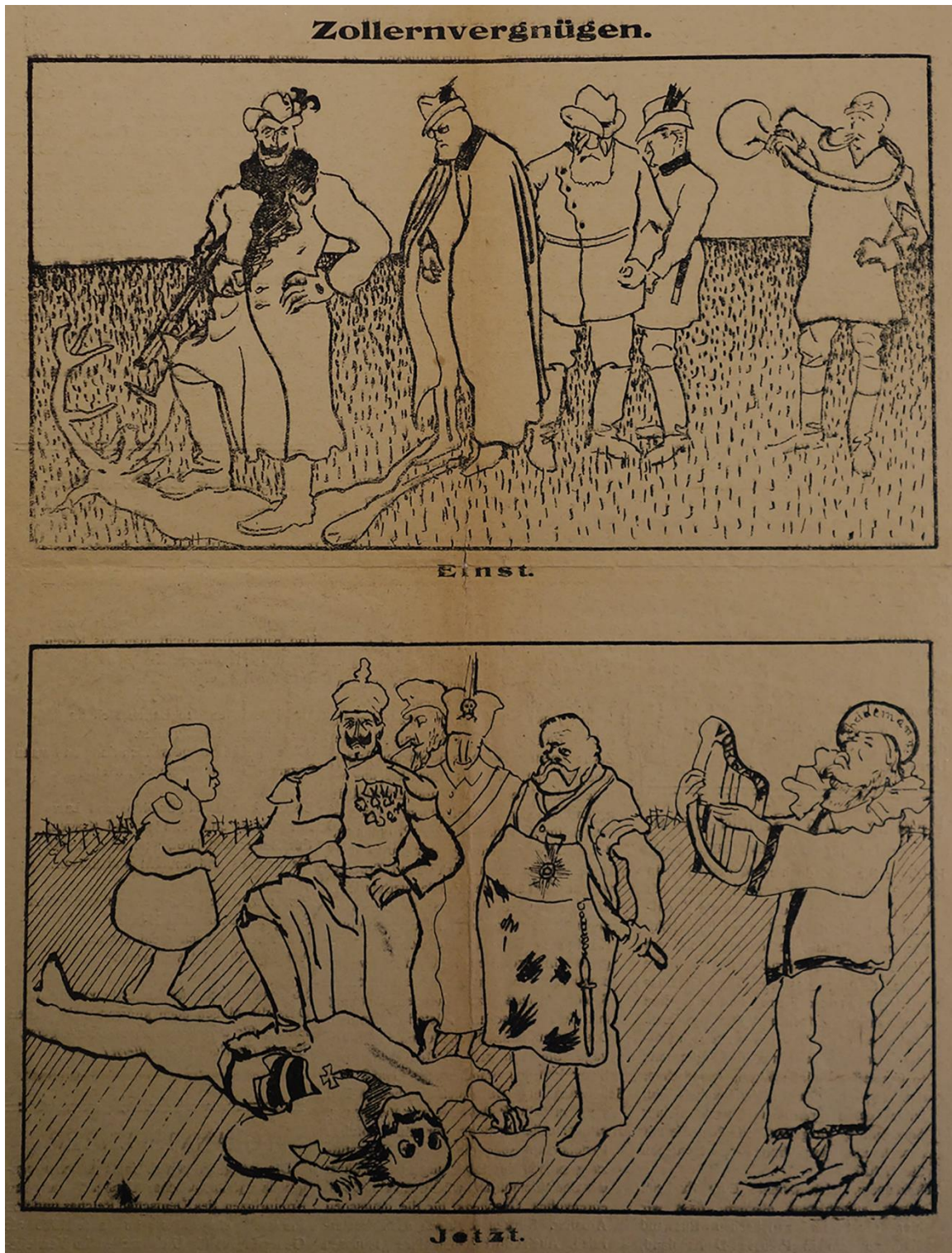
Afb. 5: 02 (zie afb. 2: 05) Emil Filla: 'Vaterländischer Hilfsdienst'
(Filla 1917b).

Der grosse Augenblick.

„Sie wollen nur mit deutschen Vertretern von ihrer politischen Richtung verhandeln? Das geht nicht. Liebknecht sitzt im Zuchthaus, Westmeyer haben wir an der Front ermorden lassen, die übrigen befinden sich in Schutzhaft. Also: machen wir lieber einen Geheimvertrag.“

Afb. 5: 03 (zie afb. 2: 06) Emil Filla: 'Der grosse Augenblick' (Filla 1917c).

Afb. 5: 04 (zie afb. 2: 07) Emil Filla: 'Zollernvergnügen. Einst. Jetzt'
(Filla 1917d).

Afb. 5: 05 (zie afb. 2: 08) Emil Filla: 'Paragraph 4 der Friedensgrundsätze (wie die Deutschen ihn handhaben)' (Filla 1917h).

Afgebeeld in Lahoda 2007: 182 en in Chrobák/Winter 2006: 39 (detail).

Afb. 5: 06 (zie afb. 2: 09) Emil Filla: 'Der Platz an der Sonne' (Filla 1917i).

Der Sprung ins Frühjahr.

Nun spring ich gegen Westen;
Vom Osten bin ich frei.
Im Hintergrund die „Besten“,
Die zittern wohl dabei.

Ich muss den „Sieg“ erringen!
Von Tirpitz und von Kapp,
Soll'n in den Kaiser dringen,
Bis ich „erobert“ hab'.

Afb. 5: 07 (zie afb. 2: 10) Emil Filla: 'Der Sprung ins Frühjahr' (Filla 1918b).

Afgebeeld in Chrobák/Winter 2006: 40.

Regierungssozialistische Revolution.

„Wir in Wien revoltieren. Warum macht Berlin nicht mit?“ „Adler hat mit Czernin für die revolutionäre Komödie den Januar verabredet. Was Scheidemann mit dem Kanzler ausgemacht hat, weiss ich nicht.“

Afb. 5: 08 (zie afb. 2: 11) Emil Filla: 'Regierungssozialistische Revolution'
(Filla 1918c).

Unser letzter Sieg.

Geht in Berlin ein Streik so weit,
Dass selbst die Zollern beben,
So würde Hindenburg vor Leid
Gebeugt die Hände heben.

Noch ist er dazu nicht bereit,
Noch will's der Streik nicht geben.
Und doch! Und doch: es kommt die Zeit,
Da werden wir's erleben.

Afb. 5: 09 (zie afb. 2: 12) Emil Filla: 'Unser letzter Sieg' (Filla 1918d).

Trotsky kämpft und Tirpitz siegt.

Lest nur, Leute, lest! Im Namen Trotskys sollt Ihr den Sieg des Volks annehmen,
den ich, von Tirpitz, Euch bereite. Hoch die Vaterlandspartei!

Afb. 5: 10 (zie afb. 2:13) Emil Filla: 'Trotsky kämpft und Tirpitz siegt'
(Filla 1918e).

Aasgeier.

Sie krächzen über den Toten
Und nagen ihr Gebein,
Indess' die Idioten
Im Leben Hurrah schrein.

Ihr Lebenden, beweinet
Gemordetes Geschlecht
Im Willen, der Euch einet:
Der Lebende hat Recht!

Afb. 5: 11 (zie afb. 2: 14) Emil Filla: 'Aasgeier' (Filla 1918f).

In gekleurde uitvoering afgebeeld in Lahoda 2007: 179 en Chrobák/Winter 2006: 38.

Nächtlich auf den Gräbern lispeln....

„Was machen wir nun? Solange wir diese eisernen Kreuze tragen, verwehrt uns der heilige Petrus den Eintritt in den Himmel. Versuchen wir's einmal beim Teufel in der Hölle. Vielleicht ist Hindenburg auch schon dort.“

Afb. 5: 12 (zie afb. 2: 15) Emil Filla: 'Nächtlich auf den Gräbern lispeln...'
(Filla 1918g).

Eseltreiber.

Der Esel ist störrisch
Und will nicht mehr mit.
Sie machen ihn närrisch
Mit Hieb und mit Tritt.

Von Osten nach Westen
Ohn' Rast und ohn' Ruh'
Mit blut'gen Gebresten =
O Mordsesel Du!

Afb. 5 : 13 (zie. Afb. 2 : 16) Emil Filla: 'Eseltreiber' (Filla 1918h).

Afgebeeld in Chrobák/Winter 2006: 39.

Kriegerfürsorge.

„Bringen Sie mir den Beweis, dass Sie wirklich an der Front gewesen und als Kriegsinvaliden nicht mehr
felddienstfähig sind. Treu bis zum Heldentod waren Sie jedenfalls nicht und diese Treulosigkeit macht
jede Fürsorge für Sie zu einem Majestätsverbrechen.“

Afb. 5: 14 (zie afb. 2: 17) Emil Filla: 'Kriegerfürsorge' (Filla 1918i).

Adjudanten.

Der Tod scheint hier der Adjutant
An Wilhelms rechter Seite,
Damit sich Mord und Raub und Brand
Allüberall verbreite.

Doch diese andere Lesart fand
Man noch bedeutend weiser:
Des Todes erster Adjutant
Das ist der deutsche Kaiser.

Afb. 5 : 15 (zie afb. 2 : 18) Emil Filla: 'Adjudanten' (Filla 1918j).

In gekleurde uitvoering afgebeeld in Chrobák/Winter 2006: 40; Lahoda 2007: 179.

In Cholm und um Cholm herum.

Wir liefern Deinen Söhnen preussische Pickelhauben. Die Ukraine liefert uns Getreide. Du lieferst Cholm an die Ukraine und wir alle liefern die Bolschewiki ans Messer. Ein glänzendes Geschäft.

Afb. 5: 16 (zie afb. 2: 19) Emil Filla: 'In Cholm und um Cholm herum'
(Filla 1918k).

Preussensuppe in Russland.

Wilhelm braut Suppen.
Die Russen sind dumm,
Sie sitzen wie Puppen
Am Kessel herum.

Sie speien sich alle
Im Streit ins Gesicht.
Sie gehn in die Falle
Und Trotzky ist = nicht.

Afb. 5: 17 (zie afb. 2: 20) Emil Filla: 'Preussensuppe in Russland'
(Filla 1918).

Afgebeeld in Lahoda 2007: 182.

Soldatengrab.

Gebt nackt ihn zur Erde
Nehmt Hemd ihm und Geld.
Dass Deutschland stark werde,
War er ein Held.

Wir wollen ihn begraben,
Im Tode noch plündern
Das Totenkreuz haben.
Die Kerle am Hintern.

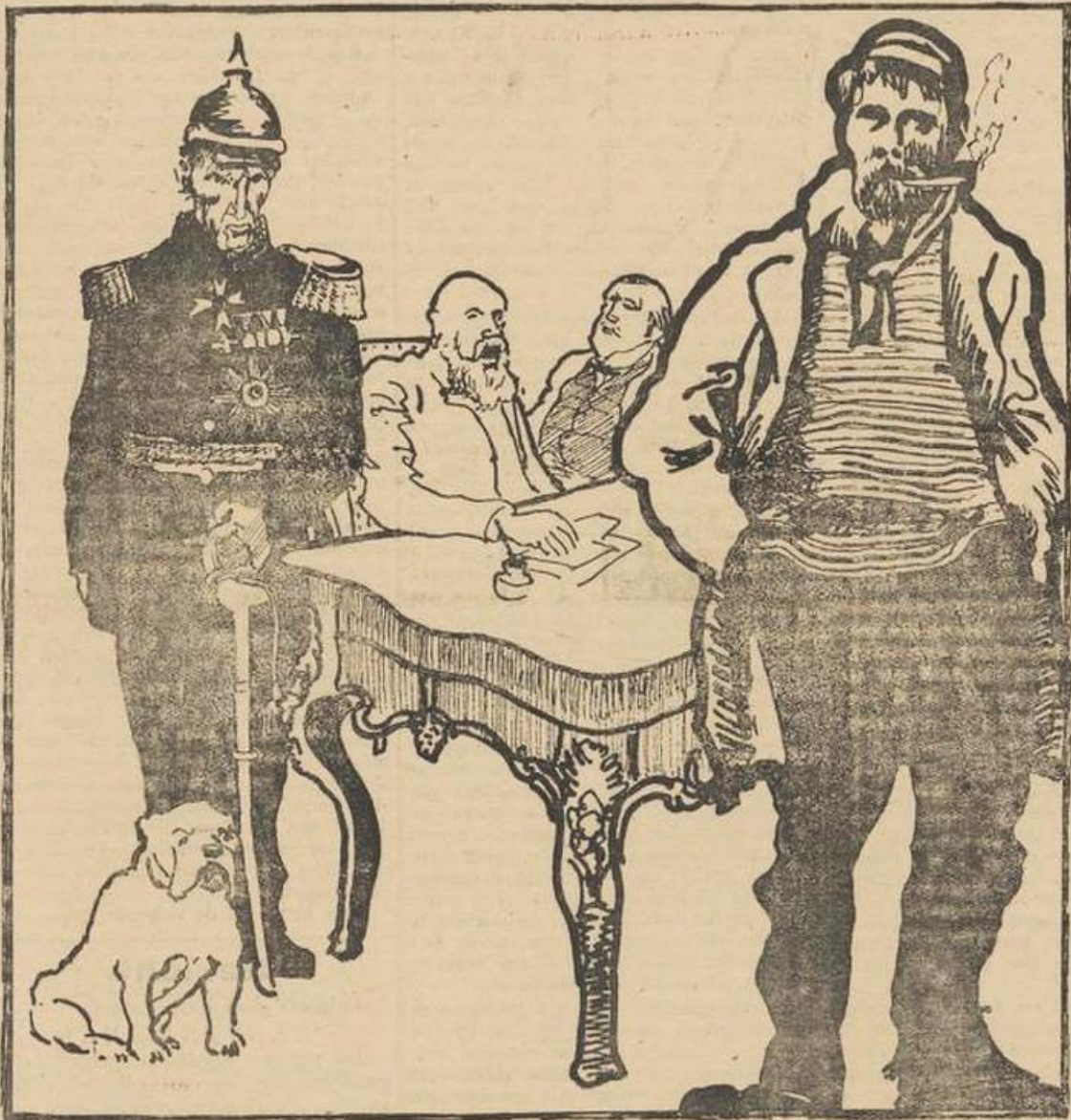
Afb. 5: 18 (zie afb. 2: 21) Emil Filla: 'Soldatengrab' (Filla1918m).

Afb. 5: 19 (zie afb. 2: 22) Emil Filla (?): titelpagina van *Michel im Sumpf* met Duitse Michel (Z. n. 1918m).

Afgebeeld in Wölk 2020: 305.

BURGELIJKE DIENSTPLICHT.

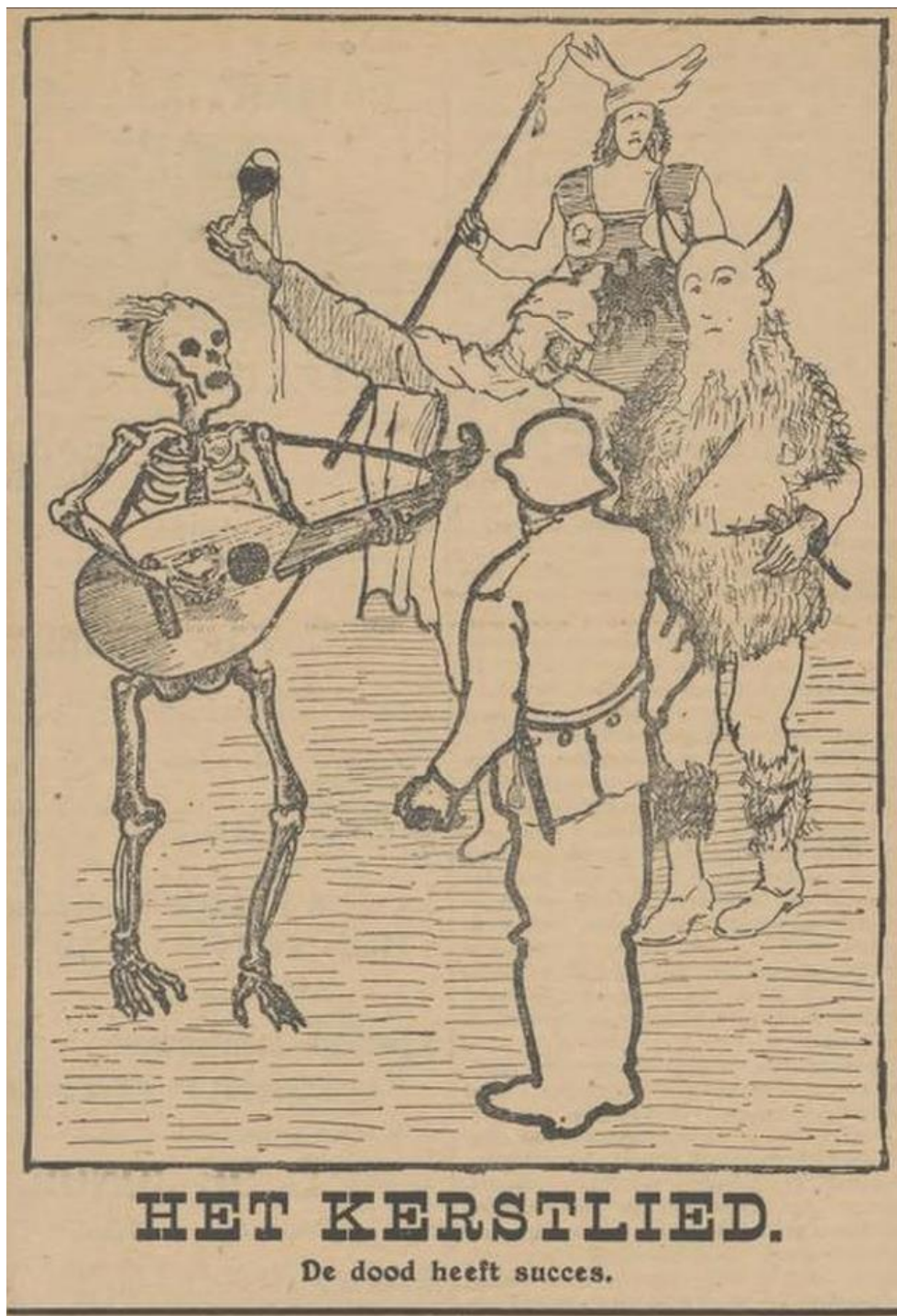

„Dus voortaan ben ik in dienst van het Vaderland? Alsof ik dat vóór den oorlog ook al niet was! Maar dat wil ik u wel zeggen, zoolang mij niet de vaderlandsche opdracht gegeven wordt, de cellen van de diensteuigeraars open te breken, steek ik geen hand uit!“

Afb. 5: 20 (zie afb. 2: 37) Emil Filla: 'Burgerlijke dienstplicht' (Filla 1917e).

Afb. 5: 21 (zie afb. 2: 38) Emil Filla: 'Kerstboodschap in... ' (Filla 1917f).

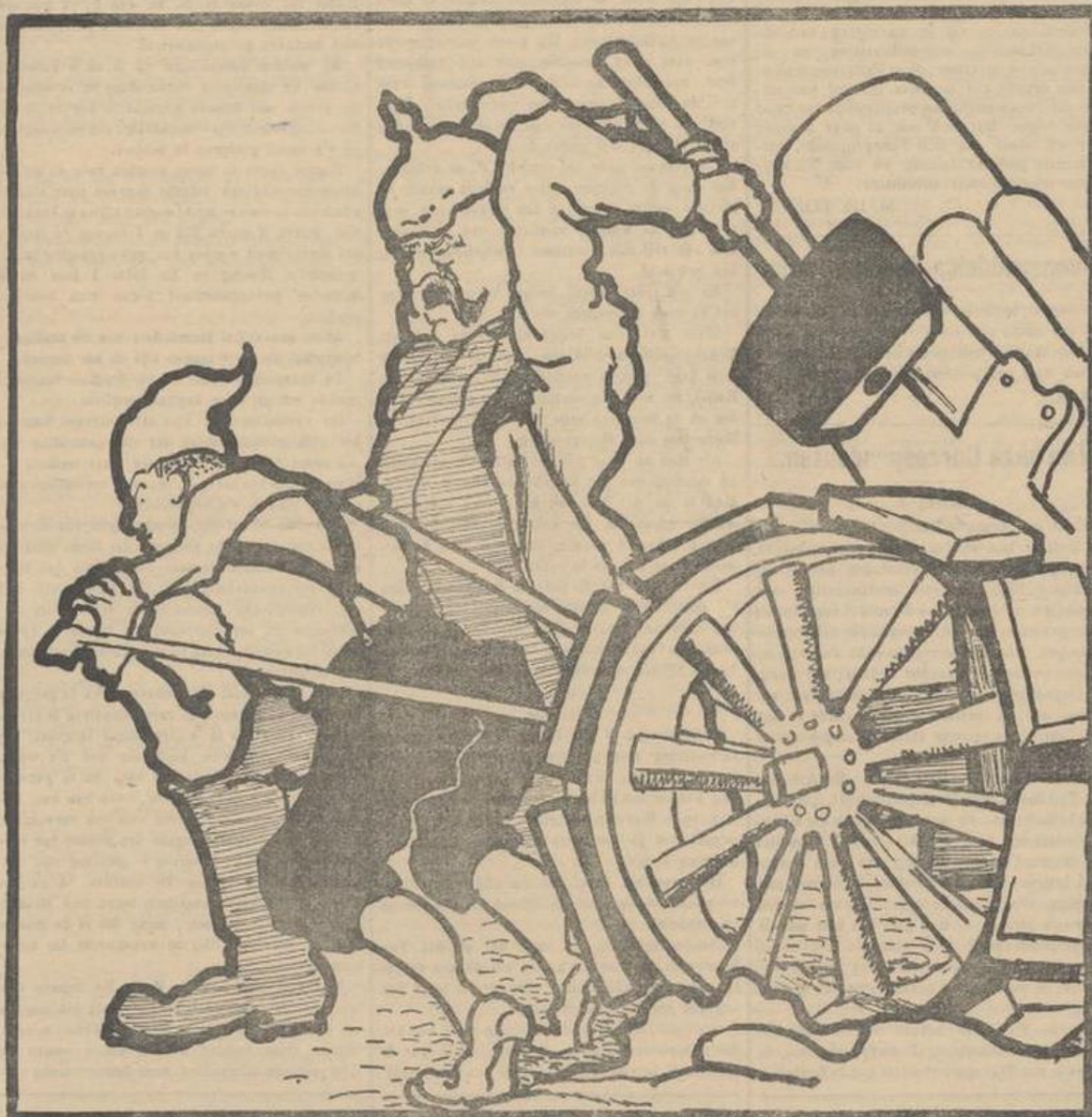

Afb. 5: 22 (zie afb. 2: 39) Emil Filla: 'Het Kerstlied' (Filla 1917g).

Afb. 5: 23 (zie afb. 2: 40) Emil Filla: 'Karl Liebknecht' (Filla 1918a).

HOE LANG NOG?

Wat het Duitse volk zich tot taak stelt.

Afb. 5: 24 (zie afb. 2: 41) Emil Filla: 'Hoe lang nog?' (Filla 1918n).

Gedrukte en internetbronnen

Adm. *Der Kampf* 1917 – Administratie *Der Kampf*: ‘Der Kampf.’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 25.04.1917.

Archiv kanceláře 2021a – Archiv kanceláře prezidenta republiky. Československý řád Bílého lva. Jmenný rejstřík nositelů; p. 40. URL: https://www.prazskyhradarchiv.cz/file/edee/vyznamenani/cs_rbl.pdf [geraadpleegd 01.12.2021].

Archiv kanceláře 2021b – Archiv kanceláře prezidenta republiky. Československý řád Bílého lva. Jmenný rejstřík nositelů; p. 176. URL: https://www.prazskyhradarchiv.cz/file/edee/vyznamenani/cs_rbl.pdf [geraadpleegd 01.12.2021].

van den Berg 2005 – Hubert van den Berg “... wir müssen mit und durch Deutschland in unserer Kunst weiterkommen.” Jacoba van Heemskerck und das geheimdienstliche “Nachrichtenbüro ‘Der Sturm’”. In: Petra Josting/Walter Fähnders, red.: *“Laboratorium Vielseitigkeit”. Zur Literatur der Weimarer Republik. Festschrift für Helga Karrenbrock*. Bielefeld: Aisthesis 2005:67-87.

van den Berg 2009 – Hubert van den Berg: ‘*Der Sturm* als Kunsthandlung und Nachrichtenbüro in der deutschen Propagandapolitik in den neutralen Nachbarländern während des Ersten Weltkriegs.’ In: Sylvain Briens/Thomas Mohnike, red.: *Capitales culturelles et Europe du Nord. Kulturhauptstädte Nordeuropas*. Straatsburg: Départements d’études néerlandaises et scandinaves, Université de Strasbourg 2009: 135-152.

Bos 2017 – Dennis Bos: ‘Hames en sikkel: Van buitenlands staatswapen tot Nederlands partijsymbool.’ In: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (130) 2017: 409-426.

Brod 1907 – Max Brod: ‘Frühling in Prag.’ In: *Die Gegenwart* 34 (20) 1907: 316-317.

Ceton 1917 – J.C. Ceton: ‘*Der Kampf*.’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 21.04.1917.

Čapek 2018 – Josef Čapek: *Co má člověk z umění a jiné úvahy o umění z let 1911-1937*. Praag: Městská knihovna 2018.

Chrobák/Winter 2006 – Ondřej Chrobák, Tomáš Winter, ed.: *V okovech smíchu: karikatura a české umění 1900-1950*. Praag: Gallery, 2006.

Daniels/Crockett 2021 – Monique Daniels/Emily Crockett: ‘Faille, J.-B. de la.’ In: Lee Sorensen, red.: *Dictionary of Art Historians*. URL: <https://arthistorians.info/faillej> [geraadpleegd 25.09.2021].

Delmes 1916 – Hugo Delmes: *Von draußen und dabeim. Gedichte im Kriege*. Stuttgart: Umland 1916.

- Delmes 1917a** - Hugo Delmes: 'Zwischen den Grenzen.' In: *Michel im Sumpf* 24.11.1917.
- Delmes 1917b** – Hugo Delmes: 'Zum Fall Minster!' In: *Michel im Sumpf* 29.12.1917.
- Delmes 1918a** – Hugo Delmes: 'Bewijzen.' In: *De Vrije Socialist. Sociaal-Anarchistisch Orgaan* 19.01.1918.
- Delmes 1918b** - Hugo Delmes: 'Komplotte.' *Michel im Sumpf* 23.02.1918.
- Delmes 1918c** – Hugo Delmes: 'Speichel und Spitzel.' In: *Michel im Sumpf* 02.03.1918.
- Delmes 1918d** - Hugo Delmes: 'Bergen.' In: *Michel im Sumpf* 25.05.1918.
- Delmes 1918e** – Hugo Delmes: 'Die vorliegende Nummer [...].' In: *Michel im Sumpf* 25.05.1918.
- Delmes 1918f** - Hugo Delmes: 'Nochmals Bergen.' In: *Michel im Sumpf* 27.06.1918.
- Delmes 1918g** – Hugo Delmes: 'Holländisch-Deutscher Schlepperdienst.' In: *Michel im Sumpf* 18.07.1918.
- Delmes 1918h** – Hugo Delmes: 'De Duitsche deserteurs in Nederland.' In: *De Telegraaf* 29.11.1918, ochtendeditie.
- Delmes 1918i** – Hugo Delmes: 'Hollandsch Nieuws: Duitsche deserteurs in Nederland.' In: *Belgisch dagblad* 02.12.1918.
- Delmes/Hammer 1918** – Hugo Delmes en [?] Hammer: 'Erklärung.' In: *Michel im Sumpf* 26.01.1918.
- van Doesburg e. a. 1917** – Theo van Doesburg e.a., red.: *De Stijl* 1 (1) 1917.
- Doletschek/Hammer 1918** – [?] Doletschek en [?] Hammer: 'Bewijzen.' In: *De Vrije Socialist. Sociaal-Anarchistisch Orgaan* 12.01.1918.
- Ds. 1917** – Hugo Delmes: 'Wir woll'n Karl Minster wiedersehn...'. In: *Michel im Sumpf* 29.12.1917.
- Filla 1913** – Emil Filla: 'Originalholzschnitt.' In: *Der Sturm* 4 (182-183) 1913: 114.
- Filla 1914a** – Emil Filla: 'Kopf. Originalholzschnitt.' In: *Der Sturm* 4 (198-199) 1914: 177.
- Filla 1914b** – Emil Filla: 'Zeichnung.' In: *Der Sturm* 5 (10-11) 1914: 73.
- Filla 1917a** - Emil Filla: 'Karl Liebknecht' [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 24.11.1917.
- Filla 1917b** – Emil Filla: 'Vaterländischer Hilfsdienst.' [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 24.11.1917.
- Filla 1917c** – Emil Filla: 'Der grosse Augenblick.' [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 08.12.1917.
- Filla 1917d** – Emil Filla: 'Zollernvergnügen. Einst. Jetzt' [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 08.12.1917.

- Filla 1917e** – Emil Filla: ‘Burgerlijke dienstplicht’ [tekening]. In: *De Toekomst. Orgaan der Land. Fed. van Revolutionaire Socialisten in Nederland* 15.12.1917.
- Filla 1917f** – Emil Filla: ‘Kerstboodschap in ...’ [tekening]. In: *De Toekomst. Orgaan der Land. Fed. van Revolutionaire Socialisten in Nederland* 22.12.1917.
- Filla 1917g** – Emil Filla: ‘Het kerstlied. De dood heeft succes’ [tekening]. In: *De Toekomst. Orgaan der Land. Fed. van Revolutionaire Socialisten in Nederland* 22.12.1917.
- Filla 1917h** – Emil Filla: ‘Paragrapg 4 der Friedensgrundsätze (wie die Deutschen ihn handhaben)’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 29.12.1917.
- Filla 1917i** – Emil Filla: ‘Der Platz an der Sonne’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 29.12.1917.
- Filla 1918a** – Emil Filla: ‘Karl Liebknecht’ [tekening]. In: *De Toekomst. Orgaan der Land. Fed. van Revolutionaire Socialisten in Nederland* 05.01.1918.
- Filla 1918b** – Emil Filla: ‘Der Sprung ins Frühjahr’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 26.01.1918.
- Filla 1918c** – Emil Filla: ‘Regierungssozialistische Revolution’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 26.01.1918.
- Filla 1918d** – Emil Filla: ‘Unser letzter Sieg’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 02.02.1918.
- Filla 1918e** – Emil Filla: ‘Trotzky kämpft und Tirpitz siegt’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 02.02.1918.
- Filla 1918f** – Emil Filla: ‘Aasgeier’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 09.02.1918.
- Filla 1918g** – Emil Filla: ‘Nächtlich auf dem Gräbern lispeln...’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 09.02.1918.
- Filla 1918h** – Emil Filla: ‘Eseltreiber’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 16.02.1918.
- Filla 1918i** – Emil Filla: ‘Kriegerfürsorge’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 16.02.1918.
- Filla 1918j** – Emil Filla: ‘Adjudanten’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 23.02.1918.
- Filla 1918k** – Emil Filla: ‘In Cholm und um Cholm herum’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 23.02.1918.
- Filla 1918l** – Emil Filla: ‘Preusenssuppe in Russland’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 02.03.1918.
- Filla 1918m** – Emil Filla: ‘Soldatengrab’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 02.03.1918.
- Filla 1918n** – Emil Filla: ‘Hoe lang nog?’ [tekening]. In: *De Toekomst. Orgaan der Land. Fed. van Revolutionaire Socialisten in Nederland* 16.03.1918.
- Filla 1918o** – Emil Filla: ‘Zeichnung.’ In: *Der Sturm* 9. (3) 15.06.1918: 33.

- Filla 2022** – Emil Filla: *Hráči šachu* [(foto van) schilderij 1908]. European Art Investment. URL: <https://irozhl.as/h7e> [geraadpleegd 22.05.2022].
- Filla/Hajšman 1934** – Emil Filla en Jan Hajšman: *Hlídko české maffie v Holandsku*. Praag: Orbis 1934.
- Filla/Winter 2007** – Emil Filla en Tomáš Winter: *Z holandských zápisníků*. Praag: Národní galerie/Ústav dějin umění 2007.
- Gerbig-Fabel 2012** – Marco Gerbig-Fabel: ‘Michel: Nationalfigur und Persona non grata.’ In: *Deutsche Welle* 23.11.2012. URL: <https://p.dw.com/p/16g9o> [geraadpleegd 18.02.2021].
- Großhessische Staatsanwaltschaft 1918** – Großhessische Staatsanwaltschaft, Oberlandesgerichtsbezirk Darmstadt: ‘28. Delmes, Gustav Johannes Hugo.’ In: *Deutsches Fabndungsblatt* 20 (5681) 1918: 51.
- Hahn 1918** – Albert Hahn: ‘Terug uit Brest-Litowsk’ [tekening]. In: *De Notenkraker* 12 (8) 1918:5.
- van Heemskerck 2021** – Jacoba van Heemskerck: Brief aan Herwarth Walden, 31.01.1915. In: *Der Sturm. Digitale Quellenedition zur Geschichte der internationalen Avantgarde*. URL: <https://sturm-edition.de/id/Q.01.19150131.JVH.01> [geraadpleegd 11.02.2021].
- Hgo. 1917** – Hugo Delmes: ‘Protokoll.’ In: *Michel im Sumpf* 29.12.1917.
- Hgo. 1918** – Hugo Delmes: ‘Böhmisches.’ In: *Michel im Sumpf* 16.02.1918.
- Hobsbawm 1983** – Eric Hobsbawm: ‘Introduction: Inventing Traditions.’ In: Eric Hobsbawm en Terence Ranger: *The Inventing of Tradition*. Cambridge: University Press 1983: 1-14.
- Hoekstra 2018** – J.T. Hoekstra: ‘Sociaal, democraat en antifascist?: de Sociaaldemocratische Partij Duitsland tijdens de wereldoorlogen’ [30.01.2018]. URL: <https://www.geschiedenisvandaag.nu/2018/01/30/sociaal-democraat-en-antifascist-de-sociaaldemocratische-partij-duitsland-tijdens-de-wereldoorlogen/> [geraadpleegd 25.11.2021].
- Huusen jr. 2013** – A.H. Huusen jr.: ‘Tak van Poortvliet, Joanna Maria (Marie) (1871-1936)’. In: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. 12.11.2013. URL: <http://resources.huysens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/tak> [geraadpleegd 11.02.2021].
- IISG 2022** – Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG): *Archief David Jozef Wijnkoop*: rol 18: fonds 581 opis' 1, nr. 74. URL: <https://search.iisg.amsterdam/Record/ARCH01802> [geraadpleegd 06.01.2022].
- Koning 1918** – D. Koning: ‘De bevoegdheid der kunstcritici’. In: *De Wiekslag* 01.1918.

Köhler 1972 – Henning Köhler: ‘Beziehungen des französischen Geheimdienstes zu deutschen Linksradiكالen 1917/18.’ In: Dietrich Kurze e.a.: *Aus Theorie und Praxis der Geschichtswissenschaft: Festschrift für Hans Herzfeld zum 80. Geburtstag*. Berlin: de Gruyter, 1972: 189-208.

Königliches Amtsgericht 1917 – Königliches Amtsgericht (Stadt), Oberlandesgerichtsbezirk Stuttgart: ‘38.. Delmes, Gustav Johannes Hugo.’ In: *Deutsches Fahndungsblatt* 19 (5546) 1917: 1609.

Koops 2017 – Enne Koops: ‘De Spartakusopstand (1919).’ [03.10.2017]. URL: <https://historiek.net/spartakusopstand-1919-duitsland/71535/> [geraadpleegd 06.12.2021].

Krbcová 2018 – Ilona Krbcová: ‘Emil Filla – *Michel im Sumpf*.’ In: *Vojenský historický ústav* 22.07.2018. URL: <http://www.vhu.cz/emil-filla-michel-im-sumpf/> [geraadpleegd 23.09.2020]

Kučera 2014 – Martin Kučera: ‘Filla Emil 3.4.1882 – 6.10.1953.’ In: *Biografický slovník českých zemí* [2014]. URL: http://biography.hiu.cas.cz/Personal/index.php/FILLA_Emil_3.4.1882-6.10.1953 [geraadpleegd 11.06.2020].

Kuipers 1998 – Arno Kuipers: ‘Ha! De geïnterneerden maken een tijdschrift! En iedereen uit de prikkeldraadstad mag meedoen. Tijdschriften in de kampen voor Belgische vluchtelingen, 1914-1918.’ In: *Tijdschrift Ts. Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 2 (4) 1998: 4-14.

Lahoda 2007 – Vojtěch Lahoda: *Emil Filla*. Geïllustreerd door Emil Filla. Praag: Academia, 2007.

Lapidoth 1915 – Frits Lapidoth: ‘Kunst in de Hoofdstad: - Moderne Kunstkring.’ In: *De Nieuwe Courant* 26.12.1915 ochtendblad.

Nešlehová 2022 – Mahulena Nešlehová: ‘První výstava Osmi.’ In: Ústav dějin umění Akademie věd ČR: *Databáze uměleckých výstav v českých zemích 1820-1950*. URL: <https://databazevystav.udu.cas.cz/cz/detail/vystava-osmi> [geraadpleegd 15.01.2022].

Niermeijer 1918a – J.F. Niermeijer: ‘Verschoppelingen.’ In: *De Telegraaf* 13.05.1918 avondeditie.

Niermeijer 1918b – J.F. Niermeijer: ‘Verschoppelingen.’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 22.05.1918.

Niermeijer 1918c – J.F. Niermeijer: ‘Verschoppelingen.’ In: *Het Vaderland. Belgisch dagblad, voorlopig te Parijs* 04.06.1918.

Österreich Parlament 2021 – Republik Österreich. Parlamentarier 1848-1918. URL: https://www.parlament.gv.at/WWER/PARL/J1848/index.shtml?FBEZ=FW_031&xdocumentUri=%2FWWER%2FPARL%2FJ1848%2Findex.shtml&LISTE=&jsMode=&requestId=6372920559&letter=K&feldRnr=2&listeId=150&ascDesc=ASC [geraadpleegd 3.3.2022].

Paulová 1937 – Milada Paulová. *Dějiny Maffie: odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války 1914-1918*. Praag: Československá grafická Unie 1937.

Pecháčková 2010 – Marcela Pecháčková: 'Emil Filla: Útržky ze života.' In: *Instinkt* 10 (18), 06.05.2010. URL: https://web.archive.org/web/20100705235522/http://instinkt.tyden.cz/rubriky/ostatni/osud/emil-filla-utrzky-ze-zivota_25180.html [geraadpleegd 19.09.2020].

Pelc 1948 – Antonín Pelc: *Karikatury 1919-1945*. Praag: S.V.U. Mánes – Melantrich 1948.

Poche 1975 – Emanuel Poche: *Encyklopedie českého výtvarného umění*. Praag: Academia 1975.

Pražanová 2020 – Kristýna Pražanová: *De Stijl a avantgardní umění meziválečného Československa* [MA-scriptie Univerzita Karlova, Praag] 2020. URL: <http://hdl.handle.net/20.500.11956/118829> [geraadpleegd 29.03.2021].

R. 1918 - R.: Der Zauberer Troelstra-Troelala. In: *Michel im Sumpf* 04.07.1918.

Rakušanová 2004 – Marie Rakušanová: 'Cesta Emila Filly, Antonína Procházky a Friedricha Feigla v roce 1906 po Evropě.' In: *Umění: časopis Ústavu dějin umění Akademie věd České republiky* 52 (1) 2004: 75-85.

Redaction von Michel im Sumpf 1918 – Redaction von *Michel im Sumpf*: An unsere Leser! In: *Michel im Sumpf* 02.03.1918.

RKD 2018 – RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis: *Archive of Theo and Nelly van Doesburg*, 2018. URL: <https://rkd.nl/explore/artists/359164> [geraadpleegd 17.05.2021].

RKD 2021 – RKD – Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis: *Archive of Theo and Nelly van Doesburg*. Collection: archief Jakob-Baart de la Faille. URL: <https://rkd.nl/nl/explore/collections/206> [geraadpleegd 17.05.2021].

de Ruiter e. a. 2005 – Peter de Ruiter, A.H. Huusen jr. en J.F.A. van Paaschen-Louwerse, red.: *Jacoba van Heemskerck van Beest 1876-1923. Schilderes uit roeping*. Zwolle: Waanders 2005.

Schulten/Kraaijestein 2010 – Paul Schulten en Martin Kraaijestein: 'Nederlandse gedenktekens van de Eerste Wereldoorlog.' In: Hans Binneveld e.a., red.: *Leven naast de catastrofe. Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog*. Hilversum: Verloren 2001: 163-179.

Stadsarchief 2022a – Gemeente Amsterdam Stadsarchief. Inventarisnummer 940. Registratie Gustav Johannes Hugo Delmes. URL: <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/772da656-881c-4b51-8ec4-9dcf674de00b> [geraadpleegd 09.02.2022].

Stadsarchief 2022b – Gemeente Amsterdam Stadsarchief. Inventarisnummer 937. Registratie Carl Minster. URL: <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/edd89b64-de82-4ef3-9f4f-bc814bd1c587> [geraadpleegd 09.02.2022].

Stadsarchief 2022c – Gemeente Amsterdam Stadsarchief. Inventarisnummer 154. Registratie Mijo Dolcek. URL: <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/e64803fe-be8d-4f6a-92f8-7d3eb2aa43b7> [geraadpleegd 13.03.2022].

Stadsarchief 2022d – Gemeente Amsterdam Stadsarchief. Inventarisnummer 941. Registratie Otto Herman Robert Julius Giese. URL: <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/2cd44b1f-59c3-44d8-a119-3e25da1e8c44> [geraadpleegd 03.01.2022].

Stadsarchief 2022e – Gemeente Amsterdam Stadsarchief. Inventarisnummer 939. Registratie Erich Brandt. URL: <https://archieff.amsterdam/indexen/deeds/8fb5df42-8f66-49f2-a1b2-8398409051eb> [geraadpleegd 27.07.2021].

Stienen 2016 – John M. Stienen: ‘Rotterdam, een veilige haven voor vluchtelingen.’ In: Henk van der Linden e.a., red.: *Rotterdam en de Eerste Wereldoorlog*. Soesterberg: Aspekt 2016: 333-355.

Šustrová/Vajskebr 2009 – Radka Šustrová en Jan Vajskebr: ‘Německá bezpečností opatření v Protetorátu Čechy a Morava na začátku války.’ In: *Paměť a dějiny* 1 (3) 2009: 103-105.

Tak van Poortvliet 1916 – Marie Tak van Poortvliet: ‘Expressionisten en Kubisten in Den Haag.’ In: *De Toekomst. Weekblad voor Nederland* 2 (50) 11.03.1916.

Tromp 2010 – Henk Tromp: *A real Van Gogh: how the art world struggles with truth*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2010. URL: <https://books.google.cz/books?id=q41j853Fzn4C&lpg=PT7&dq=jacob%20baart%20de%20la%20faille&lr&hl=cs&pg=PT25#v=onepage&q=jacob%20baart%20de%20la%20faille&f=false> [geraadpleegd 28.11.2021].

VÚA 2021a – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži I, II. Inventarisnummer 74. FILLA, Emil. 1915, 9. prosinec, Amsterdam. Vyjadřuje plny souhlas s Manifestem Čechů, který četli v časopise „Telegraaf“ ze dne 27. listopadu. 1992. URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 30.01.2021].

VÚA 2021b – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-3. http://www.vuapraha.cz/sites/default/files/inventare/2_1_cs_odboj_cs_armada_v_letech_1918_1939/csnr_v_parizi_iii-3_-_1915_1916-1918_1919.pdf Inventarisnummer: 3425. E.B. - TGM. 1915, 27. prosinec, bez místa. Znovu potíže: [...]. 1992. URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 29.01.2021].

VÚA 2021c – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-1. Inventarisnummer: 1308. Filla, Emil (Leblond), zonder datum, Holandsko. Posílá několik informací o situaci v Čechách: 1992. URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 29.01.2021].

VÚA 2021d – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-1. Inventarisnummer: 1318. Filla, Emil (Leblond), /1917 (?)/, 15. duben, Amsterdam. V obsáhlém dopise se zmiňuje o svých osobních problémech, o smýšlení lidí v Holandsku a Maďarsku a o jejich názorech na poválečné uspořádání Evropy. 1992. URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 29.01.2021].

VÚA 2021e – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-5 - (1915) 1916-1918. Inventarisnummer: 5458. Berger (Beneš Edvard), 1918, 17.říjen, Paříž. Objasňuje současnou politickou situaci. [...] 1992. URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 03.02.2021].

VÚA 2021f – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-1. Inventarisnummer: 1305. Filla, Emil. 1916, 12.květen, Amsterdam. Dostal z domova zprávu, že jeho žena je ve Vídni a pokouší se dostat od tamějšího konzula povolení k návratu. 1992.URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 30.01.2021].

VÚA 2021g – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-5. Inventarisnummer: 5427. Fillová H. 1916, 28.květen. Po delší námaze se jí podařilo dostat se zpět z Rakouska. (...). 1992.URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 29.01. 2021].

VÚA 2021h – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-1. Inventarisnummer: 1306. Filla Emil. 1916, 24.říjen, Amsterdam. [...] Cituje dopis (franc.) holandské sekce Ligy neutrálních států ze 14.října, vyjadřující sympatie s českým hnutím. 1992. URL: <https://www.vuapraha.cz/inventare/1-cs-odboj/> [geraadpleegd 29.01. 2021].

VÚA 2021i – Vojenský ústřední archiv. 1. čs. odboj, ČSNR v Paříži III-1. Inventarisnummer: 1310. Filla, Emil. 1917, 27.červenec, Amsterdam. Oznamuje, že poslal ČSNR částku 187 franků za předplatné na časopisy a jako výsledek sbírky mezi krajany v Holandsku (Československý spolek J.A. Komenský v Amsterodamu). 1992. URL: https://www.vuapraha.cz/wp-content/uploads/2021/12/csnr_v_parizi_iii-1_-_1915_1916-1918_1919.pdf [geraadpleegd 30.01.2021].

Wolf 1917 – N. H. Wolf: ‘*De Onafbankelijken. 8ste Jury-vrije Tentoonstelling.*’ In: *De Kunst* (463) 09.12.1916: 112–115.

Wölk 2020 – Ingrid Wölk: *Zwischen Heimat, Front + Revolution.* Bochum 1914 bis 1920. Münster: Aschendorff 2020.

Zemánek 1993 – Jiří Zemánek: ‘Emil Filla and the Beginning of De Stijl.’ In: *Bulletin of the National Gallery in Prague* (3-4) 1993: 78-90.

Z. n. 1915a – Z. n.: ‘Opening tentoonstelling moderne Kunst-kring.’ In: *De Telegraaf* 27.09.1915 ochtendblad.

Z. n. 1915b – Z. n.: ‘Vrede door recht.’ In: *Het Vaderland* 02.10.1915 avondblad.

Z. n. 1915c – Z. n.: ‘Vrede door Recht.’ In: *De Telegraaf* 03.10.1915.

Z. n. 1915d – Z. n.: ‘Moderne Kunst-Kring.’ In: *De Tijd* 29.11.1915.

Z. n. 1915e – Z. n.: ‘Het manifest der Tschechen.’ In: *De Telegraaf* 27.11.1915 avondblad.

- Z. n. 1915f** – Z. n.: ‘Genootschap „Moderne Kunst Kring“.’ In: *De Nieuwe Courant* 04.12.1915 avondblad.
- Z. n. 1916a** – Z. n.: ‘Een „Bond van neutrale landen“.’ In: *De Tijd* 10.04.1916.
- Z. n. 1916b** – Z. n.: ‘De crisis: Ligue des Pays Neutres.’ In: *Het Vaderland* 02.08.1916 avondblad.
- Z. n. 1916c** – Z. n.: ‘Scheeve neutraliteit.’ In: *De Nederlander* 02.08.1916.
- Z. n. 1917a** – Z. n.: ‘Abonneert u op: Der Kampf [advertentie]. In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 28.04.1917.
- Z. n. 1917b** – Z. n.: ‘„Der Kampf.“’ In: *Het Nieuws van den Dag* 30.04.1917 avondeditie.
- Z. n. 1917c** – Z. n.: ‘„Der Kampf“.’ In: *Algemeen Handelsblad* 01.05.1917 ochtendeditie.
- Z. n. 1917d** – Z. n.: ‘De moeite waard.’ In: *De Amsterdammer* 02.05.1917.
- Z. n. 1917e** – Z. n.: ‘Uit Alkmaar.’ In: *De Vrije Socialist. Sociaal-Anarchistisch Orgaan* 09.06.1917.
- Z. n. 1917f** – Z. n.: ‘Ongewenschte gasten.’ In: *Nieuwe Haarlemsche Courant*. 11.07.1917.
- Z. n. 1917g** – Z. n.: ‘Kunst en Wetenschap: „De Stijl.“’ In: *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage* 11.07.1917 avondblad.
- Z. n. 1917h** – Z. n.: ‘Kunst- en letternieuws.’ In: *Het Vaderland* 11.07.1917 avondblad.
- Z. n. 1917i** – Z. n.: ‘Oproerstokers.’ In: *De Grondwet* 12.07.1917.
- Z. n. 1917j** – Z. n.: ‘Amsterdamsch Nieuws: Ophitsing!’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 14.07.1917.
- Z. n. 1917k** – Z. n.: ‘Oeffentliche Versammlung.’ [advertentie van Carl Minster]. In: *Haagsche courant* 28.07.1917.
- Z. n. 1917l** – Z. n.: ‘Een rumoerige vergadering.’ In: *Algemeen Handelsblad* 31.07.1917 avondeditie.
- Z. n. 1917m** – Z. n.: ‘Stille verklikkers. Misleiding van Duitse deserteurs.’ In: *De Courant* 13.08.1917.
- Z. n. 1917n** – Z. n.: ‘De jacht op Duitse deserteurs.’ In: *De Courant* 21.08.1917.
- Z. n. 1917o** – Z. n.: ‘Catalogus voor de tiende jury-vrije tentoonstelling van de vereeniging van beeldende kunstenaars „De Onafhankelijken.“ Nagekomen werken.’ In: *De Wiekslag* 1 (5) 09.1917.
- Z. n. 1917p** – Z. n.: ‘Ook al “propaganda”.’ In: *Limburger Koerier* 26.10.1917.
- Z. n. 1917q** – Z. n.: ‘Carl Minster geëscamoteerd?’ In: *De Telegraaf* 18.12.1917 ochtendeditie.

- Z. n. 1917r** – Z. n.: ‘Laatste berichten: Carl Minster.’ In: *Algemeen Handelsblad* 18.12.1917 avondeditie.
- Z. n. 1917s** – Z. n.: ‘Carl Minster.’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 18.12.1917.
- Z. n. 1917t** – Z. n.: ‘De Tribune en de Russische regering.’ In: *Het Vaderland* 20.12.1917.
- Z. n. 1917u** – Z. n.: ‘Een schaamteloze schurkensireek begaan aan Carl Minster.’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 22.12.1917.
- Z. n. 1917v** – Z. n.: ‘De verdwenen Redacteur.’ In: *Eindhovenensch dagblad* 27.12.1917.
- Z. n. 1917w** – Z. n.: ‘Waarschuwing aan David Wijnkoop.’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 31.12.1917.
- Z. n. 1918a** – Z. n.: ‘Sommatie.’ In: *De Arbeid. Weekblad van het Nationaal Arbeidssecretariaat in Nederland* 12.01.1918.
- Z. n. 1918b** – Z. n.: ‘Geen praatjesmakerij alsjeblieft!’ In: *De Vrije Socialist. Sociaal-Anarchistisch Orgaan* 02.02.1918.
- Z. n. 1918c** – Z. n.: ‘Protest-Versammlungen!’ In: *Michel im Sumpf* 09.02.1918.
- Z. n. 1918d** – Z. n.: ‘Wird Ehrenwoertlich zugesichert’ [advertentie]. In: *Het Nieuws van den Dag* 12.02.1918.
- Z. n. 1918e** – Z. n.: ‘Een gedicht *Mordesel*.’ In: *Michel im Sumpf* 16.02.1918.
- Z. n. 1918f** – Z. n.: ‘Spionage.’ In: *Algemeen Handelsblad* 18.03.1918 avondeditie.
- Z. n. 1918g** – Z. n.: ‘Redactie van „*Michel im Sumpf*“ gearresteerd. Naar het kamp te Bergen.’ In: *De Telegraaf* 18.03.1918: avondeditie.
- Z. n. 1918h** – Z. n.: ‘Voorzichtigheid aanbevolen.’ In: *De Toekomst. Orgaan der Land. Fed. van Revolutionaire Socialisten in Nederland* 23.03.1918.
- Z. n. 1918i** – Z. n.: ‘Catalogus voor de Elfde Jury-vrije Tentoonstelling van de Vereeniging van Beeldende Kunstenaars „De Onafhankelijken”.’ In: *De Wiekslag* 1 (12) 05.1918.
- Z. n. 1918j** – Z. n.: ‘Hugo Delmes in vrijheid. Ontslagen uit het kamp te Bergen.’ In: *De Telegraaf* 01.05.1918 ochtendeditie.
- Z. n. 1918k** – Z. n.: ‘Die Neutralen: Amsterdam.’ In: *Kölnische Zeitung* 01.05.1918.
- Z. n. 1918l** – Z. n.: ‘Die Neutralen: Amsterdam.’ In: *Kölnische Zeitung* 08.05.1918 ochtendblad.
- Z. n. 1918m** – Z. n.: ‘*Michel im Sumpf*?’ [tekening]. In: *Michel im Sumpf* 25.05.1918.
- Z. n. 1918n** – Z. n.: ‘„*Michel im Sumpf*.” In: *Kölnische Zeitung* 14.06.1918.

- Z. n. 1918o** – Z. n.: ‘Het kamp te Bergen.’ In: *Het Volk* 24.06.1918.
- Z. n. 1918p** – Z. n.: ‘Redactie van *Michel im Sumpf*.’ In: *De Telegraaf* 09.09.1918 avondeditie.
- Z. n. 1919** – Z. n.: ‘Mijnstreek.’ In: *De Tribune. Rev. soc. volksblad* 12.03.1919.
- Z. n. 1920a** – Z. n.: ‘Die Lage im Industriegebiet.’ In: *General-Anzeiger für Bonn und Umgebiet.* 29.03.1920.
- Z. n. 1920b** – Z. n.: ‘Deutschland: Bochum.’ In: *Aachener Anzeiger* 30.03.1920.
- Z. n. 1920c** – Z. n.: ‘Ein kommunistischer Putsch in Düsseldorf: Bochum.’ In: *Kölnische Zeitung* 01.04.1920.
- Z. n. 1920d** – Z. n.: *Verhandlungen der verfassungsgebenden Deutschen Nationalversammlung. Band 333. Von der 159. Sitzung am 12. April 1920 bis zur 180. (Schluß-)Sitzung am 21. Mai 1920.* Berlin: Norddeutsche Buchdruckerei und Verlags-Anstalt 1920.
- Z. n. 1920e** – Z. n.: ‘Onthulling van het Verdun-monument. Nederlands hulde aan Frankrijk „A la Gloire de la France Éternelle.“’ In: *De Telegraaf* 02.08.1920, avondblad.
- Z. n. 2019** – Z. n.: ‘De Tribune.’ [26.09.2019]. URL: <https://www.joodsamsterdam.nl/de-tribune/> [geraadpleegd 13.01.2022].
- Z. n. 2020a** – Z. n.: ‘Emil Filla.’ URL: <https://web.archive.org/web/20161019033204/http://www.galerieubetlemskekaple.cz/umelci/emil-filla/> [geraadpleegd 19.11.2020].
- Z. n. 2020b** – Z. n.: ‘Emil Filla, Ludvík Bavorský, Holandsko, 1918.’ URL: <http://www.vhu.cz/exhibit/emil-filla-ludvik-bavorsky-holandsko-1918/> [geraadpleegd 23.11.2020].
- Z. n. 2021a** – Z. n.: ‘Keizersgracht 756.’ URL: https://amsterdamsegrachtenhuizen.info/gracht/kg800/kg24756/?tx_sbtap_pi1%5Btab%5D=0 [geraadpleegd 11.07.2021].
- Z. n. 2021b** – Z. n.: ‘Prof. J.F. Niermeijer’ URL: <https://profs.library.uu.nl/index.php/profrec/getprofdata/1468/79/120/0> [geraadpleegd 26.11.2021].
- Z. n. 2022a** – Z. n.: ‘Emil Filla.’ URL: <https://www.upm.cz/emil-filla/> [geraadpleegd 21.02.2022].
- Z. n. 2022b** – Z. n.: ‘Duitse deserteurs in Nederland, 1914-1917.’ URL: <https://web.archive.org/web/20211122004745/https://www.kb.nl/themas/geschiedenis-en-cultuur/nederland-tijdens-de-eerste-wereldoorlog/duitse-deserteurs-in-nederland-1914-1917> [geraadpleegd 13.02.2022].

Z. n. 2022c – Z. n.: ‘Участники Белого движения в России - Сп-Ст.’ URL: <https://xn--90adhkb6ag0f.xn--p1ai/arhiv/uchastniki-grazhdanskoj-vojny/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii/uchastniki-belogo-dvizheniya-v-rossii-sp-st.html> [geraadpleegd 07.05.2022].

Resumé v češtině

V této diplomové práci se zabývám rolí Emila Filly v německy psaném týdeníku *Michel im Sumpf*, který vydával za První světové války v Amsterdamu spolu s německým dezertérem a žurnalistou Hugem Delmesem. Filla jako malíř přispíval do tohoto týdeníku karikaturami s protiválečnou tematikou. Každé číslo obsahovalo dvě karikatury, které byly umístěny vždy na titulní a zadní straně týdeníku.

V první kapitole se zaměřuji na Emila Fillu jako na moderního umělce dvacátého století a jeho pobytu v Holandsku. Tam přišel do styku s tamními moderními uměleckými kruhy jejichž výstav se Filla účastnil a díky tomu se tak se svou tvorbou dostal více do povědomí i v zahraničí. Krátce zmiňuji i Fillovu spolupráci s německým avant-gardním časopisem *Der Sturm* a stejnojmennou galerií a ostatními umělci, kteří s *Der Sturm* spolupracovali. Dále popisuji jeho spolupráci s českou odbojovou skupinou „maffie” řízenou Tomášem Garrigue Masarykem a Edvardem Benešem bojující za samostatnost Česka, do které se sám dobrovolně přihlásil a pro kterou se následně stal klíčovou osobou v Holandsku. Díky své neutralitě bylo Holandsko důležitou zemí pro různá politická jednání nejen českých odbojářů. Tato činnost velmi ovlivnila Fillův život v Holandsku a souvisí s ní i následné vydávání týdeníku *Michel im Sumpf*, jehož cílovou skupinou byli němečtí dezertéři.

V následující kapitole se věnuji týdeníku *Michel im Sumpf* a jeho redaktorovi Hugovi Delmesovi a jejich osudům. S Fillou se seznámili v Amsterdamu a zanedlouho poté spolu začali vydávat *Michel im Sumpf*, který sponzorovala ruská ambasáda v Den Haag. Na první pohled byl Hugo Delmes jediný autor týdeníku a hlavní tvůrce psaného obsahu na čemž se s Fillou předem dohodli. Ve skutečnosti byl ale Delmes Fillovým zaměstnancem a celý časopis a jeho směřování řídil Filla sám. Filla se držel v pozadí, a především přispíval svými karikaturami. Dále stručně popisuji provozní detaily vydávání týdeníku a na konci kapitoly nabízím přehled všech dochovaných výtisků *Michel im Sumpf*s karikaturami Emila Filly. Rovněž nabízím přehled karikatur z čísel tohoto týdeníku, která se do dnešního dne nejspíš nedochovala. V závěru kapitoly uvádím přehled pěti Fillových karikatur, které byly publikovány i v nizozemském listu *De Toekomst*, z nichž tři byly doposud neznámé.

V poslední kapitole této práce se zaměřuji na obsahovou stránku týdeníku *Michel im Sumpf*. Pro srovnání krátce zmiňuji podobný list *Der Kampf* a jeho vydavatele Carla Minstra. Dále jsem vybrala několik případů souvisejících s německými špiony a s *Michel im Sumpf* a Hugem Delmesem, které zasazují do kontextu doby a okolností, které v březnu 1918 vedli k zatčení Delmese a Václava Prantla, dalšího spolupracovníka týdeníku. V neposlední řadě popisuji okolnosti ukončení spolupráce mezi Fillou a Delmesem. Ten po svém propuštění z tábora Bergen pokračoval – navzdory Fillovým tvrzením a následně i navzdory tvrzení odborných zdrojů zabývajících se Emilem Fillou – ve vydávání *Michel im Sumpf* téměř až do skončení války. Na závěr mapuji Delmesovy aktivity jak po ukončení vztahů s Fillou, kdy pokračoval ve vydávání *Michel im Sumpf* sám bez Emila Filly, tak i po válce v Německu kam se z Nizozemska vrátil.

English abstract

This thesis describes the role of the Czech painter Emil Filla in the German written weekly *Michel im Sumpf*, which he published together with the German deserter and journalist Hugo Delmes during the First World War in Amsterdam (1917-18). Filla as a visual artist contributed to this magazine with anti-war caricatures. Each release contained two caricatures, which were always placed on the title page and the last page of the magazine.

In the first chapter, the thesis focuses on Emil Filla as an avant-garde artist and his stay in the Netherlands during the First World War. In the Netherlands, he participated in local cultural life and stood in contact with local groups of Dutch modernist and avant-garde artists. Due to his previous participation in international art exhibitions, among others organized by the Berlin gallery Der Sturm, Filla was already a well-known artist in these circles. Besides, Filla was also involved in the so-called Czech ‚maffia‘, a conspirative network of Czechs around Tomáš Garrigue Masaryk and Edvard Beneš pursuing Czech independence, in which he became a key person in the Netherlands. Thanks to Dutch neutrality during the war, the Netherlands offered good opportunities as a base for this network. The political ambitions of the ‚maffia‘ were also the background of Filla’s role in the publication of the weekly *Michel im Sumpf* targeting German deserters, who had escaped from military service to the neutral Netherlands.

The second chapter focuses on *Michel im Sumpf*, Filla’s involvement and its co-editor Hugo Delmes. Delmes met Filla in Amsterdam in 1917. Shortly after, in October of that year, they started publishing the magazine together, sponsored by the Russian embassy in The Hague. Whereas Filla remained nominally in the background and published caricatures in the journal anonymously, Hugo Delmes figured as the sole editor on the front page and as the main author of the text contents. The chapter comprises a comprehensive inventory of Filla’s drawings for the journal, as far as they survived, either in issues of the magazine in archives in Amsterdam or in his estate in Prague. In the course of the research, some caricatures could be retrieved, which were hitherto overseen in studies on Filla. Moreover, I found some more caricatures by Filla published in a Dutch anarchist weekly, *De Toekomst*, of which three were hitherto still unknown.

The last chapter of this thesis focuses on several affairs involving German agents, spies and informers in the context of *Michel im Sumpf*, which also led in March 1918 to a police raid searching the offices of the journal and the apartment of Filla and the arrest of Delmes and another collaborator of the journal, Václav Prantl, preceded by the abduction to Germany of Carl Minster, the editor of another German written deserter’s magazine published in Amsterdam and produced at the same print shop. Already before the raid and arrests, it seems, Filla decided to end his involvement in *Michel im Sumpf* due to tensions between him, Delmes and Prantl. The chapter concludes with a brief description of the continuation of *Michel im Sumpf*, which – unlike suggestions by Filla and on that basis assumptions in studies on Filla – continued after the release of Delmes in May 1918 almost until the end of the war.

Anotace

Jméno autora: Bc. Pavlína Kovářová

Název fakulty a katedry: Filosofická fakulta Univerzity Palackého v Olomouci, Katedra nederlandistiky

Název diplomové práce: Emil Filla en het Amsterdamse Duitstalige politiek-satirische weekblad *Michel im Sumpf* (1917-18)

Anglický název diplomové práce: Emil Filla and the Amsterdam German written political-satirical weekly *Michel im Sumpf* (1917-18)

Český název diplomové práce: Emil Filla a Amsterdamský německy psaný politicko-satirický týdeník *Michel im Sumpf* (1917-18)

Vedoucí diplomové práce: prof. dr. Hubert van den Berg

Počet znaků (bez mezer): 169 053

Počet stránek: 114

Počet příloh: 1

Počet použitých titulů:

- a) literární zdroje : 150
- b) internetové zdroje: 22

Trefwoorden: Emil Filla, moderne kunst, Tsjechische maffia, Hugo Delmes, politiek-satirisch tijdschrift, *Michel im Sumpf*, Amsterdam, politieke karikaturen, Duitse deserteurs in Nederland, Eerste Wereldoorlog, propaganda, spionage, Nederlandse interneringskampen

Klíčová slova: Emil Filla, moderní umění, česká maffie, Hugo Delmes, politicko-satirický časopis, *Michel im Sumpf*, Amsterdam, politické karikatury, němečtí dezertéři v Nizozemsku, První světová válka, propaganda, špionáž, nizozemské internační tábory

Krátká charakteristika:

Tématem této diplomové práce je mapování spolupráce Emila Filly na německy psaném týdeníku *Michel im Sumpf*, jež za První světové války vydával v Amsterdamu spolu s německým dezertérem a žurnalistou Hugem Delmesem. Je rozdělena do tří částí. První část se zaměřuje na Emila Filla jako na umělce a jeho spolupráci s nejrůznějšími nejen uměleckými organizacemi. Následující část se zabývá Hugem Delmesem a týdeníkem *Michel im Sumpf*. Nabízí přehled doposud dochovaných karikatur Emila Filly publikovaných v tomto periodiku a několika nových karikatur objevených v rámci tohoto výzkumu. V poslední části se věnují aférám kolem *Michel im Sumpf* a aktivitám Huga Delmese.